पुण्य निरौलाका उपन्यासमा पात्र विधान

त्रिभुवन विश्व विद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र

सङ्काय नेपाली केन्द्रीय विभागको स्नातकोत्तर

तह द्वितीय वर्षको दसौँ पत्रको

प्रयोजनको लागि

प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

नारायण धिताल

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्व विद्यालय

कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०७०

शोध निर्देशकको मन्तब्य

त्रिभुवन विश्व विद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय नेपाली केन्द्रीय विभागको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षका छात्र श्री नारायण धितालले 'पुण्य निरौलाका उपन्यासमा पात्र विधान' शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मेरा निर्देशनमा तयार पार्नु भएको हो । म उहाँको शोधकार्यप्रति सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका निम्ति विभाग समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

....

मितिः२०७०/ ०५ / ३१

रमेश प्रसाद भट्टराई
सह- प्राध्यापक
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रि.वि. कीर्तिपुर
काठमाडौँ

त्रिभुवन विश्व विद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर

स्वीकृति-पत्र

त्रिभुवन विश्व विद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत विश्व विद्यालय क्याम्पसका छात्र श्री नारायण धितालले त्रि. वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग स्नातकोत्तर तह (एम्.ए.) नेपाली विषयको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत गर्नु भएको **पुण्य निरौलाका उपन्यासमा पात्र विधान** शीर्षकको शोधपत्र सोही प्रयोजनका निम्ति स्वीकृत गरिएको छ ।

शोध मूल्याङ्कन समिति

क्र.सं.	नाम	हस्ताक्षर
१.	प्रा.डा. देवी प्रसाद गौतम (विभागीय प्रमुख)	....
२.	सह-प्राध्यापक रमेश प्रसाद भट्टराई (शोध निर्देशक)	....
३.	भरत कुमार साउत (वाह्य प्रशिक्षक)	....

कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र मैले नेपाली विषयको स्नातकोत्तर तह द्वितीय बर्षको दसौँ पत्रको प्रयोजनको निम्ति आदरणीय गुरुवर श्री रमेश प्रसाद भट्टराईका कुशल निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । उहाँले यो शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा आइ परेका विभिन्न बाधा अड्चन तथा समस्याहरूसँग जुध्ने प्रेरणा दिँदै सही मार्ग निर्देशन गराएर अघि बढ्न उत्प्रेरित गरी आफ्ना कतिपय व्यावहारिक व्यस्ततालाई पन्छाएर कुशल र समुचित मार्ग निर्देशन गराउनुभएकाले उहाँप्रति म हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन एवम् श्रद्धाभाव व्यक्त गर्दछु ।

शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा शोध प्रस्ताव स्वीकृत गरी अमूल्य सुझाव प्रदान गर्नुहुने विभागीय प्रमुख आदरणीय प्रा.डा.देवी प्रसाद गौतमप्रति कृतज्ञ छु । यस शोधपत्र तयारीका क्रममा आवश्यक सामग्री तथा महत्त्वपूर्ण जानकारीहरू प्रदान गर्नुहुने शोध नायक आदरणीय साहित्यकार पुण्य निरौलाप्रति पनि हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु । साथै सामग्री संङ्कलनकै क्रममा आवश्यक पुस्तकहरू व्यवस्था गरी सहयोग गर्नुहुने केन्द्रीय पुस्तकालय कीर्तिपुरका सह-प्रशासक पार्वती नेपालप्रति पनि म कृतज्ञ छु ।

त्यस्तै आफ्नो अमूल्य श्रम र पसिना खर्चेर मेरो अध्ययनलाई यस अवस्थासम्म ल्याई पुऱ्याउने पूज्य पिता भाइराम धिताल र माता ठूली धितालप्रति आजीवन ऋणी छु । मलाई यस अवस्थासम्म पुऱ्याउन मरि मेट्ने आदरणीय दाजु नवराज धितालप्रति पनि म कृतकृत्य छु । यसका साथै यो शोधपत्र तयार पार्दा विविध सल्लाह र हौसला प्रदान गर्ने अर्धाङ्गिनी सुशिला धितालप्रति आभार प्रकट गर्दछु । त्यस्तै शोधपत्र तयार पार्न आ-आफ्नो तह र तप्काबाट सहयोग, सल्लाह र हौसला प्रदान गरी यो स्थानसम्म आउन मद्दत गर्ने मेरा गुरुवर्ग तथा प्यारा साथीहरूप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । साथै शुद्धसँग कम्प्युटर टङ्कन गरिदिने प्यारो भाइ मनोज धितालप्रति पनि विशेष कृतज्ञता अर्पण गर्दछु ।

अन्त्यमा यस शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

नारायण धिताल

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रि.वि.कीर्तिपुर,२०७०

पहिलो परिच्छेद

१ शोध परिचय	१-५
१.१ विषय परिचय	१
१.२ शोध समस्या	२
१.३ शोध कार्यको उद्देश्य	२
१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा	२
१.५ शोधको औचित्य र महत्त्व	४
१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन	४
१.७ शोध विधि	५
१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि	५
१.७.२ अध्ययन विश्लेषण विधि	५
१.८ शोधपत्रको रूपरेखा	५

दोस्रो परिच्छेद

२. पुण्य निरौला र उनको साहित्यिक जीवन	६–१५
२.१ पुण्य निरौलाको सङ्क्षिप्त परिचय	६
२.१.१ पुण्य निरौलाको जन्म र जन्मस्थान	६
२.१.२ बाल्यावस्था र उपनयन संस्कार	७
२.१.३ शिक्षा-दिक्षा	८
२.१.४ दाम्पत्य जीवन र सन्तान	९
२.१.५ जागिरे जीवन र पुरस्कार	१०
२.१.६ व्यक्तिगत रूचि तथा स्वभाव	१२
२.१.७ साहित्यिक प्रेरणा र प्रभाव	१२
२.१.८ लेखन कार्य र प्रकाशित कृतिहरू	१३
२.१.९ पुण्य निरौलाका साहित्यिक मान्यता	१५
२.१.१० पुण्य निरौलाको व्य	१५

तेस्रो परिच्छेद

३. उपन्यासको सैद्धान्तिक मान्यता र विकासक्रम १६–२३

३.१ उपन्यासको अर्थ वा परिभाषा १६

३.२ उपन्यासका पात्र वर्गीकरणका आधारहरू १८

३ २.१ औपन्यासिक भूमिका वा कार्य १९

३ २.२ लिङ्ग २०

३.२.३ स्वभाव २०

३.२.४ अनुकूलता २१

३.२.५ आसन्नता २१

३.२.६ आबद्धता २२

३.२.७ प्रतिनिधित्त्व २२

३.२.८ उपन्यासका पात्र वर्गीकरणका आधारहरूको तालिका २३

चौथो परिच्छेद

४. उपन्यासकार पुण्य निरौलाका उपन्यासमा पात्र विधान २४–९५

४.१ 'तकदिर' उपन्यासमा पात्र विधान २४

४.१.१ चरित्र र तिनको स्थिति २४

४.१.२ चरित्र वर्गीकरण २५

४.१.२.१ औपन्यासिक भूमिका वा कार्यका आधारमा २५

४.१.२.२ लिङ्गका आधारमा २६

४.१.२.३ स्वभावका आधारमा २६

४.१.२.४ अनुकू[illegible]रमा २७

४.१.२.५ आसन[illegible]मा २७

४.१.२.६ आबद्धताका आधारमा २८

४.१.२.७ प्रतिनिधित्त्वका आधारमा २९

४.१.३ 'तकदिर' उपन्यासका पात्रहरूको तालिकागत चरित्र वर्गीकरण ३०
४.१.४ 'तकदिर' उपन्यासमा प्रयुक्त प्रमुख पात्रहरूको चरित्र विश्लेषण ४१

४.२ 'पार्वती' उपन्यासमा पात्र विधान ४६
४.२.१ चरित्र र तिनको स्थिति ४६
४.२.२ चरित्र वर्गीकरण ४७
४.२.२.१ औपन्यासिक भूमिका वा कार्यका आधारमा ४७
४.२.२.२ लिङ्गका आधारमा ४८
४.२.२.३ स्वभावका आधारमा ४८
४.२.२.४ अनुकूलताका आधारमा ४९
४.२.२.५ आसन्नताका आधारमा ४९
४.२.२.६ आबद्धताका आधारमा ४९
४.२.२.७ प्रतिनिधित्वका आधारमा ५०
४.२.३ 'पार्वती' उपन्यासका पात्रहरूको तालिकागत चरित्र वर्गीकरण ५१
४.२.४ 'पार्वती' उपन्यासमा प्रयुक्त प्रमुख पात्रहरूको चरित्र विश्लेषण ५९
४.३ 'अस्थिपञ्जर' उपन्यासमा पात्र विधान ६३
४.३.१ चरित्र र तिनको स्थिति ६३
४.३.२ चरित्र वर्गीकरण ६४
४.३.२.१ औपन्यासिक भूमिका वा कार्यका आधारमा ६४
४.३.२.२ लिङ्गका आधारमा ६५
४.३.२.३ स्वभावका आधारमा ६६
४.३.२.४ अनुकूलताका आधारमा ६६
४.३.२.५ आसन्नत... ६६
४.३.२.६ आबद्धता ६७
४.३.२.७ प्रतिनिधि ६७
४.३.३ 'अस्थिपञ्जर' उपन्यासका पात्रहरूको तालिकागत चरित्र वर्गीकरण ६८

४.३.४ 'अस्थिपञ्जर' उपन्यासमा प्रयुक्त प्रमुख पात्रहरूको चरित्र विश्लेषण ७७
४.४ सच्चाप्रेमी उपन्यासमा पात्र विधान ८१
४.४.१ चरित्र र तिनको स्थिति ८१
४.४.२ चरित्र वर्गीकरण ८२
४.४.२.१ औपन्यासिक भूमिका वा कार्यका आधारमा ८२
४.४.२.२ लिङ्गका आधारमा ८३
४.४.२.३ स्वभावका आधारमा ८३
४.४.२.४ आसन्नताका आधारमा ८४
४.४.२.५ आसन्नताका आधारमा ८४
४.४.२.६ आबद्धताका आधारमा ८४
४.४.२.७ प्रतिनिधित्वका आधारमा ८४
४.४.३ 'सच्चाप्रेमी' उपन्यासको पात्रहरूको तालिकागत चरित्र वर्गीकरण ८५
४.४.४ 'सच्चाप्रेमी' उपन्यासमा प्रयुक्त प्रमुख पात्रहरूको चरित्र विश्लेषण ९०

पाँचौ परिच्छेद

५. सारांश तथा निष्कर्ष ९६-१००
५.१ पुण्य निरौलाको उपन्यासको चरित्र चित्रणगत् वैशिष्ठ्य ९६
सन्दर्भसूची

सङ्क्षेपीकृत शब्दसूची

संङ्क्षिप्त रूप	पूर्णरूप
आठौँ सं.	आठौँ संस्करण
इ. सं.	इस्वी संवत्
एम्. ए.	मास्टर अफ आर्टस् (स्नातकोत्तर)
क्र.सं.	क्रम सङ्ख्या
छै.सं.	छैटौँ संस्करण
डा.	डाक्टर
त्रि.वि.	त्रिभुवन विश्व विद्यालय
ते.सं.	तेस्रो संस्करण
दो. सं.	दोस्रो संस्करण
प्रा.	प्राध्यापक
वि.सं.	विक्रम संवत्
सम्पा.	सम्पादक

पहिलो परिच्छेद

शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

पुण्य निरौला (वि.सं. १९९१) नेपाली साहित्यका कथा, कविता, उपन्यास आदि विधाका क्षेत्रमा योगदान पुऱ्याउने साहित्यिक प्रतिभा हुन् । निरौलाले साहित्यका विविध विधामा प्रसिद्धि कमाए तापनि उनको सर्वोत्कृष्ट चर्चा योग्य साहित्यिक व्यक्तित्व भने उपन्यासका क्षेत्रमा बढी देखिन्छ । उनका **तकदिर** (२०४२), **पार्वती** (२०४३), **अस्थिपञ्जर** (२०४३) र **सच्चाप्रेमी** (२०४४) गरी चार वटा सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासहरू प्रकाशित भएका छन् । निरौलाले आफ्ना उपन्यासहरूमा समाजमा हुने गरेका यथार्थपरक घटनाक्रमलाई विषय वस्तु बनाएका छन् ।

पुण्य निरौलाका औपन्यासिक कृतिहरूमध्ये **तकदिर** (२०४२) मा तत्कालीन नेपाली ग्रामीण समाजको बाल विवाह तथा बहु विवाह गर्ने, विवाहपछि श्रीमतीले श्रीमान्लाई दिनुपर्ने सम्मान, विवाहित महिलाको करूण क्न्दन, पुरुष प्रधान समाज, परिवारमा पुरुषहरूको एकल निर्णय, समाजका धनी वर्गहरूले गरिव वर्गमाथि गरेको अन्याय अत्याचार अनि घोर दुःखको कारणले सुख पाउने अभिलाषामा धन कमाउन मुग्लान जाने जस्ता यथार्थवादी सामाजिक घटनाहरू बलदेव, देवकी, गणेश, केदार, नरे, नीलकण्ठ जस्ता पात्रहरूका माध्यमबाट प्रस्ट्याइएको छ । उनको **पार्वती** (२०४३) उपन्यासमा नियातिले ठगिएकी पार्वतीको जीवन वृत्तमा आइ परेका अनेक कष्ट, क्रन्दन र घोर दुःखका कहानीहरू छन् । यस उपन्यासमा पनि **तकदिर** उपन्यासमा जस्तै बाल विवाह, बहु विवाह, नारीहरूको कारूणिक क्रन्दन, पुरुष प्रधान समाज, नारीले भोग्नु परेका अनेक प्रताडन आदि पार्वती उपन्यासका अनेक पात्रहरूको माध्यमबाट प्रस्ट पारिएको छ । निरौलाको तेस्रो उपन्यास **अस्थिपञ्जर** (२०४३) पार्वती उपन्यासकै दोस्रो खण्ड भएको कारणले यस उपन्यासमा पार्वती उपन्यासको अन्त्य पार्वतीको पतिको मृत्यु भएपछि भएको कारणले विधवा पार्वतीको जीवनरूपी कथा व्यथा रहेको छ । निरौलाको चौथो उपन्यास **सच्चाप्रेमी** (२०४४) मा उपन्यासका पात्रहरू राम र सीताको बाल्य कालदेखिको प्रेम सम्बन्ध, जीवन भोगाइका विविध कष्ट र अन्त्यमा प्रेमकै कारणले दुबैको मृत्यु

भएसम्मको कथावस्तु प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत शोधपत्रमा यिनै चारवटा उपन्यासहरूलाई आधार बनाएर पात्र विधानगत विश्लेषण गरिएको छ ।

१.२ शोध समस्या

उपन्यासकार पुण्य निरौला सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासकार हुन् । उनले चार वटा सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासहरू रचना गरेका छन् । निरौलाको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वका बारेमा अध्ययन भए तापनि उनका उपन्यासमा रहेका पात्रहरूलाई विषय वस्तु बनाएर अहिलेसम्म कुनै पनि अध्ययन हुन सकेको छैन । यसर्थ पुण्य निरौलाका उपन्यासहरूका पात्रहरूका विश्लेषण गर्न निम्नानुसारका कुरालाई समस्याका रूपमा उठाइएको छ ।

१. पुण्य निरौलाको साहित्यिक जीवन के कस्तो छ ?

२. निरौलाका उपन्यासका पात्रहरू के कस्ता छन् ?

३ उपन्यासको पात्र विधान सम्बन्धी सैद्धान्तिक अवधारणा के कस्तो रहेको छ ?

१.३ शोध कार्यको उद्देश्य

विशेषतः शोधको उद्देश्य भनेकै शोध समस्याको समाधानको मार्गतर्फ लाग्नु हो । समस्याका रूपमा रहेका प्रश्नहरूको जवाफ खोज्नु नै शोध कार्यको उद्देश्य हो । यसर्थ शोध समस्याका प्रश्नहरूकै आधारमा शोध उद्देश्य तय हुने भएकाले शोध समस्यामा उठेका प्रश्नहरूको समाधानार्थ पुण्य निरौलाका उपन्यासमा पात्र विधानका बारेमा ठोस, विस्तृत एवम् व्यवस्थित अध्ययन गर्नका लागि निम्नानुसारका उद्देश्यमा केन्द्रित रहेर प्रस्तुत शोधपत्र तयार पारिएको छ ।

१. पुण्य निरौलाको साहित्यिक जीवनी केलाउन ।

२. निरौलाका उपन्यासका पात्रहरूको अध्ययन, विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्न ।

३. उपन्यासको पात्र विधान सम्बन्धी अवधारणाका लागि सैद्धान्तिक आधारको निक्यौल गर्न ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपाली उपन्याका क्षेत्रमा सामाजिक यथार्थवादलाई अवलम्बन गरी सामाजिक संस्कारमा विद्यमान नकारात्मक वस्तु तथ्यहरूको जन्मका कारण ती तत्त्वहरूले सामाजिक संस्कारमा पार्ने

प्रभावहरू र त्यसको अन्तिम परिणतिका साथै त्यसबाट बच्ने उपायहरूको यथोचित विन्यासबाट उपन्यासको स्वरूप प्रदान गर्ने **उपन्यासकार पुण्य निरौलाको जीवनी, व्यक्तित्त्व र कृतित्त्व**को अध्ययन भए तापनि उनका चारवटै उपन्यासहरूलाई केन्द्रविन्दु बनाएर साह्रै थोरै मात्र कलमहरू चलेका छन् । अधिकांश समीक्षकहरूले नेपाली उपन्यासको विकासक्रमका सन्दर्भमा मुस्किलले नाम मात्र उल्लेख गरेका छन् । यद्येपि निरौलाका साहित्यिक कृतिहरूका बारेमा सामान्य चर्चा गरिएका र उनकै उपन्यासका भूमिकामा पाइएका विवरणहरू यसप्रकार छन् ।

वासुदेव त्रिपाठीले पुण्य निरौलाको **पार्वती** (२०४३) उपन्यासको भूमिका लेखनका क्रममा निरौलालाई नेपाली साहित्यको फाँटमा बहुमुखी प्रतिभाका रूपमा चिनाउदै निरौलाले लिलाबहादुर क्षेत्रीको बसाइँ (२०४१) को ग्रामीण सन्दर्भको आंशिक रूपमा चित्रपट उतारेको कुरा बताएका छन् ।

डिल्लीराम तिम्सिनाले पुण्य निरौलाको **अस्थिपञ्जर** (२०४३) उपन्यासको भूमिका लेखनमा पुण्य निरौलाका सबै जसो रचनाहरू संस्कृत साहित्यानुसारी रहेको , यथार्थमा सम्पूर्णगत रूपमा डुबुल्की मारेको कुरा बताएका छन् ।

तारानाथ शर्माले पुण्य निरौलाको **सच्चाप्रेमी** (२०४४) उपन्यासको भूमिका लेखनमा अन्य कृतिले झैँ यस कृतिले पनि साहित्यिक उज्यालो फिँजाएको र पहाडे जनजीवनको सूक्ष्म विश्लेषण र व्याख्या गरेको बताएका छन् ।

विष्णु प्रसाद रेग्मीले पुण्य निरौलाको जीवनी, व्याक्तित्त्व र कृतित्त्वको शोधपत्रमा **तकदिर** (२०४२) उपन्यासको परिचय दिने क्रममा "निम्न र उच्च दुबै वर्गका पात्रहरूको प्रयोग गरिएर लेखिएको प्रस्तुत उपन्यासमा अशिक्षा, अन्धविश्वास, शोषण, दमन, सामाजिक विकृति-विसङ्गतिहरूले जकडिएका पात्रहरूको समावेश गरिएको छ " भनेका छन् ।

विष्णु प्रसाद रेग्मीले पुण्य निरौलाको जीवनी, व्यक्तित्त्व र कृतित्त्वको शोधपत्रमा **अस्थिपञ्जर** (२०४३) उपन्यासको परिचय दिने क्रममा "प्रस्तुत उपन्यासमा पनि पार्वती उपन्यासकै नायिका पार्वती नै प्रमुख पात्रका रूपमा आएकी हुनाले यसलाई पार्वती उपन्यासकै उत्तर भागका रूपमा लिइएको छ " भनेका छन् ।

विष्णु प्रसाद रेग्मीले पुण्य निरौलाको जीवनी, व्यक्तित्त्व र कृतित्त्वको शोधपत्रमा **सच्चाप्रेमी** (२०४४) उपन्यासको अध्ययन गर्ने क्रममा चरित्र चित्रण प्रस्तुत गर्दा "वर्तमानमा मानव चरित्र र मानव समाजलाई बुझ्ने प्रमुख तत्त्वको रूपमा चरित्र चित्रणले प्राथमिकता पाएको छ" भनेका छन् ।

यसरी पूर्व अध्येताहरूले निरौलाका उपन्यासहरूका पात्रहरूका बारेमा सङ्क्षिप्त चर्चा गरे तापनि सैद्धान्तिक मान्यताकै आधारमा उनका उपन्यासका पात्रहरूका बारेमा समग्र रूपमा अध्ययन हुन सकेको छैन । प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न गर्नका लागि पूर्व अध्येताका अध्ययनहरू केही मात्रामा सहयोगी छन् । यसप्रकार प्रस्तुत विषयमा कहीँ कतैबाट पनि अध्ययन नभएकाले प्रस्तुत शोधकार्य निरौलाका उपन्यासको पात्र विधानमा केन्द्रित रहेको छ ।

१.५ शोधको औचित्य र महत्त्व

पुण्य निरौला नेपाली साहित्य जगतका कविता, कथा तथा उपन्यासका फाँटका चर्चित साहित्यकार हुन् । उनले सामाजिक यथार्थवादमा रहेर चारवटा उपन्यासहरू रचना गरेका छन् । उनका यी चारवटै उपन्यासहरू चर्चित भएर पनि यसका बारेमा अहिलेसम्म पात्र विधानगत अध्ययन, विश्लेषण हुन सकेको छैन । यस यथार्थलाई दृष्टिगत गरी यस शोधपत्रमा उनका उपन्यासहरूको यथासम्भव, सुव्यवस्थित रूपमा पात्र विधानगत अध्ययन गरिएको हुँदा यो शोध पत्र सम्पूर्ण दृष्टिले औचित्यपूर्ण छ । साथै प्रस्तुत शोधपत्रमा उपन्यासकार पुण्य निरौलाका उपन्यासका पात्र तथा चरित्रको छनौट गरी ती पात्रहरूको चरित्रलाई विभिन्न आधारमा चिनाउने प्रयास गरिएको छ । यसप्रकार उपन्यासकार पुण्य निरौलाका उपन्यासमा पात्र विधान शीर्षकको यस शोधपत्रले पुण्य निरौला र उनको उपन्यासका बारेमा थप अध्ययन गर्न चाहने जिज्ञासु पाठक अध्येताहरूलाई थप सहयोग गर्ने हुनाले प्रस्तुत शोधपत्रको औचित्य र महत्व स्पस्ट एवम् सार्थक बन्न पुगेको छ ।

१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन

पुण्य निरौलाले नेपाली साहित्यको कविता, कथा, उपन्यास आदि विधामा कलम चलाएका छन् । तर प्रस्तुत शोधपत्रमा निरौलाद्वारा लिखित उपन्यासहरूको पात्र विधानगत् अध्ययन तथा विश्लेषण गर्नु नै यस शोधपत्रको सीमा रहेको छ ।

१.७ शोध विधि

१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधकार्यमा आवश्यक पर्ने सामग्री सङ्कलनका लागि पुस्तकालयीय विधिलाई प्राथमिक स्रोतको सामग्रीको रूपमा लिइएको छ । पुस्तकालयबाट उपन्यासकारका उपन्यासहरू तथा यिनका बारेमा लेखिएका समीक्षात्मक टिप्पणीहरू सङ्कलन गरिएको छ । त्यस्तै निरौलाका उपन्यासमा लेखिएका भूमिका तथा मन्तव्यलाई सहायक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ । साथै आफूभन्दा अगाडिका शोधकर्ताले गरेका शोधकार्यलाई पनि सामग्रीका रूपमा लिइएको छ ।

१.७.२ अध्ययन विश्लेषण विधि

प्रस्तुत शोधपत्रलाई व्यवस्थित र वस्तुगत रूपमा प्रस्तुत गर्नका लागि सङ्कलित सामग्रीलाई वर्णनात्मक एवम् विश्लेषणत्मक ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । यस सन्दर्भमा तुलनात्मक तथा विवरणात्मक पद्धतिलाई पनि आवश्यकतानुसार उपयोग गरिएको छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रको संरचनालाई सन्तुलित एवम् व्यवस्थित ढङ्गबाट प्रस्तुत गर्नको लागि पाँचवटा परिच्छेदहरूमा विभाजन गरी निम्नलिखित शीर्षक राखिएको छ ।

पहिलो परिच्छेद : शोध परिचय

दोस्रो परिच्छेद : पुण्य निरौला र उनको साहित्यिक जीवन

तेस्रो परिच्छेद : उपन्यासको सैद्धान्तिक मान्यता

चौथो परिच्छेद : उपन्यासका पात्रहरूको वर्गीकरण तथा विश्लेषण

पाँचौ परिच्छेद : सारांश र निष्कर्ष

दोस्रो परिच्छेद

पुण्य निरौला र उनको साहित्यिक जीवन

२.१ पुण्य निरौलाको सङ्क्षिप्त परिचय

२.१.१ जन्म र जन्मस्थान

पुण्य निरौलाको जन्म विं.सं १९९१ साल वैशाख १५ गते शुक्लपक्ष त्रयोदशीमा कोसी अञ्चल, तेह्रथुम जिल्ला , खाम्लालुङ्ग गा.वि.स वार्ड नं १ पाकतिन भन्ने गाउँमा भएको थियो ।[१] उनको जन्म मिति शैक्षिक योग्यताका प्रमाण पत्रहरूमा विं.सं. १९९४ साल भएको कारण उनका प्रकाशित कृतिहरूमा उनको जन्म मिति १९९४ रहन गएको हो ।[२] उनका बाबुको नाम अक्षतानन्द र आमाको नाम हिमादेवी हो ।[३] अक्षतानन्द र हिमादेवीका पाँच छोराहरूमध्ये साहिला छोराका रूपमा जन्मेका पुण्य निरौलाको न्वारानको नाम पुण्य प्रसाद निरौला हो ।[४] उनी नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा पुण्य निरौला र साहित्यदेखि बाहेकका क्षेत्रमा पुण्य प्रसाद निरौलाको नामले परिचित छन् ।[५] पुण्य निरौलाका बाबु अक्षतानन्दका तिन श्रीमतीहरू थिए । जसमध्ये जेठी श्रीमतीको मृत्यु पहिले नै भएको तथा माईली पुण्य निरौलाकी आमा हिमादेवीको रामेश्वर जाने क्रममा भारतको आन्ध्र प्रदेश, आरोग्य भवन अस्पतालमा वि.सं. २०१३ सालको माघ महिनामा भएको थियो । कान्छी श्रीमती सुनसरी जिल्लाको धरान नजिक चक्रघट्टीमा बसोबास गर्दै आएकी छिन् ।[६] पिता अक्षतानन्दको मृत्यु २०२७ साल वैशाखमा भएको थियो । जेठी आमातर्फ एक भाइ र दुई बहिनीहरू छन् ।[७] पुण्य निरौलाका पिता अक्षतानन्द सामान्य लेखपढ मात्र गरेका व्यक्ति भए तापनि आध्यत्मिक एवम् धार्मिक भावनामा विश्वास गर्ने व्यक्ति थिए । बिहान बेलुकाको ब्रह्मकर्ममा नित्य लाग्ने अक्षतानन्दको पूर्ण प्रभाव पुण्य प्रसादमा पनि परेको देखिन्छ ।

---

१. विष्णु प्रसाद रेग्मी **"पुण्य निरौलाको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन"** अप्रकाशित शोधपत्र, त्रि.वि. कीर्तिपुर, २०५७

२. ऐजन

३. ऐजन

४. ऐजन

५. ऐजन

६.पुण्य निरौलाबाट प्राप्त मौखिक जानकारी अनुसार

७. विष्णु प्रसाद, रेग्मी पूर्ववत

२.१.२ बाल्यावस्था र उपनयन संस्कार

बाल्यावस्था मानव जीवनको प्रथम चरण हो । यसबेला जोसुकै मानिस निष्कपट तथा निष्कलङ्क हुन्छ । सम्पूर्ण मानव जीवनको प्रारम्भिक अवस्थाको रूपमा रहने यस चरणलाई मानव जीवनको कोसे ढुङ्गाको रूपमा लिन सकिन्छ । बाल्यावस्थाका बाल बालिकाहरू बालसुलभ आचरण, मनोरञ्जन तथा खेलमा रमाउने गर्छन् । यसै अनुरूप पुण्य निरौलाको बाल्य जीवन पनि यही पृष्ठभूमिमा बितेको थियो । उनको बाल्यकाल माता पिताका कुशल संरक्षकत्वमा ग्रामीण परिवेशमा व्यतीत भयो । ग्रामीण परिवेशका लेक, वेंसी, खोला, वनजङ्गल, भिर-पाखा, खोँच, उकाली ओराली, भन्ज्याङ, चौतारी आदि स्थानहरूमा आफ्ना बालसुलभ क्रियाकलापहरू गर्दै निरौलाको बाल्यावस्था गुज्रियो । गाउँघरका सबै प्राकृतिक वस्तुलाई हृदयदेखि माया गरी मन पराउने निरौलाको बाल्यजीवन गाउँकै कन्दरा र खोँच, नदी र नाला, वन र जङ्गल जस्ता स्थानहरूमा गोठालो जाँदै, लुकी खेल्दै वन-जङ्गल जस्ता स्थानहरूमा चाहार्दै, सुसेली हाल्दै, गीत गाउँदै ज्यादै रमणीय वातावरणमा बित्यो । पिता अक्षतानन्द सामान्य लेखपढ गरेका व्यक्ति भए तापनि शिक्षाले मानिसलाई सत्मार्गमा लगि प्राञ्जल बनाउँछ भन्ने शास्वत ज्ञान भएका व्यक्ति थिए । त्यसैले उनले छोराहरूलाई शिक्षा दिलाउने काम गरेको पाइन्छ ।[८] पुण्य निरौलाले दुई जना आमाहरू र धेरै जना दाजु भाइहरू बिच हुर्कनु परे तापनि मानव जीवनको आधारभूत आवश्यकताका वस्तुहरूमा दु :ख भोग्नु परेको थिएन ।[९] उनले आफ्नै दाजुभाइ र छरछिमेकका बालसखाहरूसँग हाँसखेल गर्दै बाल्यावस्था बिताएका थिए ।[१०] हिन्दु सनातन धर्मको पालना गर्ने मातापिता तथा परिवारका सदस्यहरूबाट पाएको माया ममता र संरक्षकत्वमा उनी हुर्केकाले त्यसको प्रभाव उनमा स्पष्ट परेको पाइन्छ ।

पुण्य निरौलाको उपनयन वि.सं. १९९९ मा आठ वर्षको उमेरमा आफ्नै निवासमा भएको थियो ।[११] उनको उपनयन संस्कार वैदिक विधान अनुसार पण्डित, पुरोहितद्वारा श्रीमद्भागवत् एकाह पाठका साथै रुद्राभिषेक आदिकर्मद्वारा भव्यताकासाथ सम्पन्न भएको थियो[१२] ।

८. ऐजन
९. ऐजन
१०. ऐजन
११. ऐजन
१२. ऐजन

२.१.३ शिक्षा- दीक्षा

शिक्षाले मानिसलाई प्राञ्जल र सुशील बनाउँछ । शिक्षालाई मानिसको तेस्रो नेत्र पनि भनिन्छ । पुण्य निरौला पठन-पाठनको सुविधाबाट वञ्चित रहेको ग्रामीण परिवेशमा जन्मे तापनि उनको अक्षरारम्भ आफ्नै सहोदर दाजु भीम प्रसाद निरौलाबाट ७ वर्षको उमेरमा विं.सं. १९९८ सालको वसन्त पञ्चमीको दिनमा भएको थियो ।[१३] उनको प्रारम्भिक शिक्षा माता-पिताको र दाजु भीम प्रसादको प्रयास र प्रेरणाबाट गाउँकै हिउँदे पाठशालमा भएको थियो । उनले उनको चारपुस्ते दाजु पण्डित भवानी प्रसाद निरौलाबाट सप्तशती, रुद्री, गीता र शुक्ल यजुर्वेदको अध्ययन गरेका थिए ।[१४] उक्त हिउँदे विद्यालयबाट प्रारम्भिक शिक्षा प्राप्त गरेपछि विं.सं. २००२ सालमा निरौला अध्ययनका लागि आठराई संक्रान्ति बजार नजिकैको संस्कृत पाठशालामा पुगे ।[१५] उक्त विद्यालयमा उनले लघु सिद्धान्त कौमुदी, अमरकोश, हितोपदेश र रघुवंश महाकाव्यका केही सर्गसम्म अध्ययन गरे ।[१६] त्यसपछि विं.सं. २००८ साल पुसबाट कोयाखोला खेलपुरको संस्कृत पाठशालामा अध्ययन गर्न पुगेका निरौलाले मध्य सिद्धान्त कौमुदी, नेपालको इतिहास, भूगोल, अङ्कगणित र अङ्ग्रेजीको समेत अध्ययन गरेका थिए । [१७] त्यसपछि उच्च शिक्षाका लागि वनारस पुगेका निरौलाले सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्व विद्यालयबाट विं.सं. २०१० सालमा साहित्य विषयमा द्वितीय श्रेणीमा सम्पूर्ण मध्यमा गरे । निरौलाले विं.सं. २०१४ सालमा सोही विश्व विद्यालयबाट तृतीय श्रेणीमा शास्त्री र २०१७ सालमा द्वितीय श्रेणीमा साहित्याचार्य गरेका हुन् ।[१८] निरौलाले अङ्ग्रेजीतर्फको अध्ययनका क्रममा विं.सं. २०१६ सालमा भारतको इलाहावाद बोर्डबाट इन्टरमिडियट परीक्षा द्वितीय श्रेणीमा उत्तीर्ण गरी २०१८ सालमा नेपालको त्रिभुवन विश्व विद्यालयबाट वी.ए. को परीक्षा दिएका थिए ।[१९]

पुण्य निरौला २०११ सालमा अध्ययनको लागि वनारस जानु परेको कारणले उनले आफ्नी सानी छोरी र श्रीमतीलाई घरमा छोडी जानु परेको थियो । वनारसमा रहँदा उनलाई आफ्नो परिवारको सम्झनाले निकै सताउने गर्दथ्यो ।[२०]

१३. ऐजन
१४. ऐजन
१५. ऐजन
१६. ऐजन
१७. ऐजन
१८. ऐजन
१९. ऐजन
२०. पुण्य निरौला पूर्ववत

उनी विवाहपछि परिवारसँग छुट्टिएर बसेको अवस्थामा अध्ययनको लागि वनारस जानु परेको कारणले आफूले पाएको पैतृक सम्पत्ति बेचेर पढ्ने खर्च जुटाउनु परेको थियो ।[२१] निरौलालाई विद्यार्थी जीवनमा नै यस्ता खाले पारिवारिक बिछोड, आर्थिक समस्या जस्ता समस्याहरूले सताएको थियो ।

२.१.४. दाम्पत्य जीवन र सन्तान

पुण्य निरौलाको विवाह १२ वर्षको उमेरमा वि.सं. २००३ सालमा पाँचथर जिल्लाको एकचेपा निवासी श्री लक्ष्मी प्रसाद मिश्रकी ७ वर्षीय सुपुत्री दुर्गादेवीसँग वैदिक विधान अनुसार भएको थियो ।[२२] दुर्गादेवीले आफू ७ वर्षको उमेरमा विवाह गरेर आएपछि आफ्ना पति पुण्य निरौलासँग अक्षरारम्भ गरी लेख-पढ गर्न सक्ने भएकी थिइन् । उनी विहान गीताको पाठ गर्ने, फुर्सदको बेला अन्य धार्मिक पुस्तकहरू अध्ययन गर्ने गर्थिन् ।[२३] श्रीमती दुर्गादेवीले पुण्य निरौलाको अध्ययनको क्रममा विभिन्न दुःख कष्ट खानु परे तापनि उनले पतिको अध्ययनलाई कहिल्यै अवरोध नगरी सदा आदर्श हिन्दूनारीको रूपमा रही सहयोग गरेकी थिइन् ।[२४]

पुण्य निरौलाको विवाह भएको १० वर्षपछि विं.सं. २०१३ सालमा प्रथम सन्तानको रूपमा सावित्रीदेवी निरौलाको जन्म भयो । उनको विवाह विराटनगरको हरि कोइरालासँग भएको हो ।[२५] सावित्रीका पति विराटनगरको दुग्ध विकास संस्थानमा कार्यरत छन् भने सावित्री कुशल गृहिणीका रूपमा छिन् ।[२६] पुण्य निरौलाका जेष्ठ सुपुत्रको रूपमा विं.सं. २०१६ सालमा मोहन निरौलाको जन्म भएको थियो । उनले त्रि.वि. बाट कमर्समा स्नातक गरेका छन् ।[२७] नेपाली चलचित्र संस्थानमा काम गर्दागर्दै त्यहाँबाट अलग हुनु भएका मोहन निरौलाले वि.सं २०५३ सालमा परिवर्तन नेपाल नामक संस्था दर्ता गराई अहिले त्यसै संस्थाको अध्यक्षको रूपमा रही सेवा गरि रहेका छन् ।[२८] मोहन निरौलाले 'देवी', 'चेतना', 'गौँथली', 'थोरै भए पुगिसरी', 'जीवनचक्र', 'आमा' लगायतका टेलि चलचित्र लेखनका साथै पुकार र जन्मभूमि नामक ठूलो पर्दाको चलचित्रको कथा लेखन तथा तिन दर्जनभन्दा बढी ठूला पर्दाका चलचित्रमा

---

२१. विष्णु प्रसाद, रेग्मी पूर्ववत
२२. पुण्य निरौला, पूर्ववत
२३. विष्णु प्रसाद, रेग्मी, पूर्ववत
२४. ऐजन
२५. पुण्य निरौला, पूर्ववत
२६. विष्णु प्रसाद, रेग्मी, पूर्ववत
२७. ऐजन
२८. ऐजन

निर्देशन लेखन साथै वि.सं.२०४२ सालदेखि टेलि चलचित्र तथा ठूलो पर्दाका चलचित्रमा अभिनय गर्दै आएका छन् ।[२९] उनी हाल श्रीमती कविता निरौला र छोरी अलका निरौलाका साथ कुरिया गाउँ बानेश्वर स्थित आफ्नै निवासमा सपरिवार बस्दै आएका छन् ।[३०] पुण्य निरौलाका कान्छा सुपुत्रका रूपमा वि.सं. २०१९ सालमा राजन निरौलाको जन्म भएको थियो ।[३१] उनले एम.एड. सम्मको अध्ययन पूरा गरेका छन् ।[३२] हाल विद्यालय निरीक्षक (रा.प. द्वि. श्रेणी) पदमा कार्यरत राजन निरौला र श्रीमती इन्दिरा निरौलाका खुस्बु नामकी एक छोरी तथा सन्दीप र स्वागत नामका दुई छोराहरू छन् । राजन निरौला हाल आफ्नै निवासमा सपरिवार बस्दै आएका छन् ।[३३]

२.१.५. जागिरे जीवन र पुरस्कार

पुण्य निरौलाले विभिन्न विद्यालयहरूमा शिक्षक तथा प्रधानाध्यापक भएर सेवा गरेका थिए । उनले तेह्रथुम जिल्लाको संक्रान्ति बजारको प्राथमिक विद्यालयमा प्रधानाध्यापक, आठराई फूलबारीको निम्न माध्यामिक विद्यालयको प्रधानाध्यापक, आठराई चुहान डाँडाको माध्यमिक विद्यालयको प्रधानाध्यापक भई सेवा गरेका थिए । त्यस्तै उनले चुहान डाँडास्थित तत्कालीन इन्टरमेडियट कलेजमा समेत पाँच महिना सेवा गरेका थिए ।[३४] त्यसपछि वि.सं. २०१९ सालमा लोकसेवाको परीक्षा उत्तीर्ण गरी शाखा अधिकृतबाट सरकारी सेवामा प्रवेश गरेपछि तत्कालीन श्री ५ को सरकारका विभिन्न पदमा रही सेवा गरेका थिए ।[३५] जागिरे जीवनका उनका कर्मस्थल र कार्य तल तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

२९.पुण्य निरौला, पूर्ववत

३०.ऐजन

३१. ऐजन

३२. ऐजन

३३. ऐजन

३४.,विष्णु प्रसाद, रेग्मी पूर्ववत

३५. ऐजन

पद	कार्यालय	अवधि
शाखा अधिकृत	गण्डकी अञ्चलाधिश कार्यालय, पोखरा	वि.सं.२०१९-२०२०
असिस्टेन्ट बडाहाकिम	पूर्व ४ नम्बर गोस्वारा, भोजपुर	२०२१
शाखा अधिकृत	विद्युत् विभाग काठमाडौं	२०२२-२०२७
पञ्चायत विकास अधिकारी	जिल्ला पञ्चायत कार्यालय पाँचथर, फिदिम	२०२८
का.मु. प्रमुख जिल्ला अधिकारी	प्रमुख जिल्ला अधिकारीको कार्यालय पाँचथर फिदिम	२०२९
प्रमुख जिल्ला अधिकारी	जिल्ला कार्यालय ओखलढुङ्गा	२०२९-२०३३
प्रमुख जिल्ला अधिकारी	जिल्ला कार्यालय, सिन्धुली	२०३३-२०३६
भूमिसुधार अधिकारी	भूमिसुधार कार्यालय, इनरुवा	२०३६-२०३८
सहसचिव	मन्त्रीपरिषद् सचिवालय	२०३८
सहसचिव	मन्त्रीपरिषद् सचिवालय	२०३९-२०४०
महानिर्देशक	पुरातत्त्व विभाग	२०४१-२०४५
सहसचिव	विशेष प्रहरी विभाग	२०४५-२०४८

पुण्य निरौलाले साहित्यिक लेखनका तर्फबाट कुनै पनि पुरस्कार प्राप्त गर्न नसके तापनि विभिन्न सरकारी सेवामा गरेका कुशल र दक्ष सेवाका आधारमा उनले विभिन्न पदक तथा पुरस्कारहरू प्राप्त गरेका छन् ।[३६] जुन यस प्रकारका छन् ।

१. शुभ राज्यभिषेक पदक २०३१

२. गोर्खा दक्षिणबाहु चौथो २०३२

३. सेवा पदक २०३४

४. गोर्खा दक्षिणबाहु तेस्रो २०४३

५. भिक्टोरियन मेडल २०४३

३६ ऐजन

२.१.६ व्यक्तिगत रूची तथा स्वभाव

जीवनको बाल्यावस्थादेखि नै पढ्ने, लेख्ने र चिन्तन मनन गर्ने रूची भएका पुण्य निरौलाको प्रमुख रूची भनेको नेपाली साहित्यको साधना र आध्यात्मिक दर्शनको चिन्तन गर्नु रहेको छ ।[३७] आफू जति व्यस्त रहे तापनि आफ्ना घरमा इष्टमित्र तथा अतिथिहरू आएमा विषयानुकूल स्वागत र सत्कार गर्न उनी विशेष रूची राख्छन् ।[३८] निश्चल, निष्कपट र स्वाभिमानी व्यक्तिलाई अत्यन्तै मन पराउने निरौला खानेकुरामा प्रेम पूर्वक तयार पारिएको सात्विक भोजन दाल, भात तथा सब्जी , दही, चिउरा र केराका साथै पोसाकमा दौरा, सुरुवाल, कोट, टोपी छालाको कालो जुत्ता मन पराउँछन् ।[३९] साहित्यिक विधामा उपन्यासलाई मन पराउने निरौला अध्यात्म दर्शन गीतालाई ज्यादै मन पराउँछन् । गीताको अध्यात्म दर्शनले मानवमा रहेको दानवीय प्रवृत्तिको अन्त्य भई मानवता संबर्द्धन हुन्छ भन्ने निरौला उच्चस्तरीय पत्र पत्रिका पढ्ने गर्छन् ।[४०]

२.१.७. साहित्यिक प्रेरणा र प्रभाव

पुण्य निरौलामा विद्यार्थी अवस्थादेखि नै नेपाली ग्रामीण तथा सहरिया वास्तविक जनजीवनको यथार्थ चित्रण नेपाली साहित्यमार्फत संसारलाई देखाउने र बुझाउने चाहनाको विकास हुँदै गएको थियो । यसर्थ उनले विद्यार्थी अवस्थादेखि नै साहित्यका विभिन्न विधा जस्तै, कथा, कविता, निबन्ध आदि लेख्थे ।[४१] विद्यार्थी जीवनका बेला विद्यालयमा हुने गरेका वादविवाद हाजिरी जवाफ आदि प्रतियोगितामा भाग लिई विभिन्न विषयहरूमा वकालत गर्ने तथा साहित्यका विषयहरूमा चर्चा परिचर्चा पनि गर्ने गर्थे ।[४२] यस प्रकारले सानै उमेरदेखि नै साहित्यसँग मित्रता कायम गर्दै अघि बढेका निरौला लक्ष्मी प्रसाद देवकोटाको मुनामदन, माधव प्रसाद घिमिरेको गौरी तथा लेखनाथ पौड्यालको 'बुद्धि विनोद' आदि खण्डकाव्य र उनीहरूका

---

३७. ऐजन

३८.एजन

३९. ऐजन

४०.एजन

४१. ऐजन

४२. ऐजन

कविताहरू चाख दिएर पढ्थे ।[४३] तत्कालीन शास्त्रीको कोर्समा रहेको सुप्रसिद्ध हिन्दी उपन्यासकार प्रेमचन्द मनुषीद्वारा लिखित **'गोदान'** नामक उपन्यासबाट विशेष प्रभावित निरौलालाई यिनै लेखकहरूका विभिन्न साहित्यिक कृतिहरूको अध्ययन र त्यसका भाव गाम्भीर्यताले साहित्यिक लेखनको सूत्रपात गर्ने कार्यको लागि हौसला प्रदान गऱ्यो ।[४४] समाजमा रहेका अन्याय, अत्याचार, कुरीति, कुसंस्कार, विसङ्गति, गरिबी, बेथिति, अन्धविश्वासका साथै गरिबहरूको विवशता र त्यसबाट सृजित सामाजिक विचलन र मानवीय क्रन्दन नै वास्तवमा निरौलाका साहित्य लेखनका प्रमुख प्रेरक स्रोत हुन् ।[४५] यिनै प्रेरक तत्त्वहरूले उनलाई लेखन कार्यतर्फ उन्मुख गरेको उनी बताउँछन् ।

२.१.८ लेखनकार्य र प्रकाशित कृतिहरू

पुण्य निरौलाले विद्यार्थी जीवनदेखि नै साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाउँदै आएका थिए । यस प्रकारले उनले विद्यार्थी जीवनबाट नै साहित्यको साधना गर्दै जाँदा प्रकाशनका दृष्टिले हेर्दा भने उनले राजनैतिक लेख रचनाको सङ्ग्रह **"जनमत सङ्ग्रह २०३६"** प्रथम पटक प्रकाशन गरेका थिए । त्यसको ५ बर्षपछि अर्थात २०४१ सालमा साहित्यिक रचना **"भावना-गङ्गा"** कविता सङ्ग्रह प्रकाशित गरी आफ्नो साहित्यिक खुबी देखाएका थिए । त्यसपछि उनका साहित्यिक कृतिहरू लगातार रूपमा २०४४ सम्म प्रकाशित भए । २०४६ बाट उनका धार्मिक र सांस्कृतिक कृतिहरू अहिलेसम्म पनि प्रकाशित हुदै आएका छन् । वि.स. २०६६ मा उनको **दुर्गा** नामको शोककाव्य प्रकाशन भएको छ । उनका प्रकाशित कृतिहरू यसप्रकार छन् ।

४३. ऐजन

४४. ऐजन

४५.पुण्य निरौला, पूर्ववत

साहित्यिक कृतिहरू

कृति	विधा	प्रकाशन मिति
भावना गङ्गा	कविता सङ्ग्रह	२०४१
मानस सरोवर	कविता सङ्ग्रह	२०४२
देवता	कथा सङ्ग्रह	२०४३
तकदिर	उपन्यास	२०४२
पार्वती	उपन्यास	२०४३
अस्थि-पञ्जर	उपन्यास	२०४३
सच्चाप्रेमी	उपन्यास	२०४४
दुर्गा	शोककाव्य	२०६६

साहित्येत्तर कृतिहरू

कृति	विधा	प्रकाशन मिति
जनमत सङ्ग्रह	राजनैतिक लेख	२०३६
पूजादर्पण	धार्मिक	२०४६
विजयादशमी	धार्मिक सांकृतिक	२०४६
पर्वमाला	धार्मिक सांस्कृतिक	२०५४
भगवान	श्रीकृष्ण र गीताको सार	२०५४
गीता दर्पण	भक्तियोग, छैटौ भाग	२०५४
गीता दर्पण	भक्तियोग, पाँचौ भाग	२०५४
गीता दर्पण	आत्मसंयम योग, चौथो भाग	२०५४
गीता दर्पण	ज्ञानयोग, पहिलो, दोस्रो र तेस्रो भाग	२०५५
गीतासार	–	२०५६
श्रीमद्भागवत गीता	पुण्य अनुवाद र टिप्पणी सहित	–
गीता दर्पणसार	श्रीमद्भागवत गीतामा आधारित	२०५६

२.१.९. पुण्य निरौलाका साहित्यिक मान्यता

"साहित्य समाजको दर्पण हो । समाजले आफ्ना सेता र काला वा असल र खराब अनुहार ऐनारूपी साहित्यमा देख्न पाउनु पर्छ । साहित्यले समाजको यथार्थ रूप उतारेको हुनु पर्दछ । कुनै पनि लेखकले आफ्ना रचनाहरू कुनै पनि वाद र प्रणालीरहित बनाउन चाहे पनि त्यो असम्भव छ । विभिन्न वादहरू मध्ये साहित्यको मार्ग निर्देशन सामाजिक यथार्थवादले मात्र गर्न सक्छ । सामाजिक जीवनका उकाली ओराली, दुःख-सुख, आसु-हाँसो, घाम-छायाँ आदिलाई साहित्यका सर्जकहरूले साहित्यमा कलात्मक रूप दिन सक्नु पर्छ ।"[४६]

२.१.१० पुण्य निरौलाको व्यक्तित्व

सादा जीवन उच्च विचारको सिद्धान्तलाई सदा शिरोधार्य गरी कार्य गर्ने पुण्य निरौला लगभग ५ फिट अग्ला देखिन्छन् । जीवनको ७७ औं वसन्त पार गरि सकेका निरौला गहुँगोरो वर्णका छन् । साधारण व्यक्तिका साधारण कुराभन्दा पनि जटिल तथा विकासात्मक कुरामा बढी चाख दिने निरौला कहिल्यै कसैसँग झै-झगडा गर्दैनन् । कसैलाई अनावश्यक दुःख दिदैनन् । उनी बेकारमा समय खेर नफाल्ने, सधै शान्त रहने, चाकडी चाप्लुसी मन नपराउने, आत्मनिर्भर र स्वावलम्बी बानी भएका व्यक्ति हुन् । सधैं आफ्नो कार्यमा लगनशील भएर लाग्ने, फुर्सदको समयमा साहित्य सृजनामा लाग्ने, पत्र पत्रिका पढ्ने उनको व्यक्तिगत स्वभाव छ । आफू ठूलो पदमा पुग्दा पनि अभिमान नराखी सबैसँग सौहार्दपूर्ण मित्रता कायम गर्ने, वैदिक सनातन धर्म मान्ने, जाति प्रथाको विरोधी निरौला कर्ममा विश्वास गर्ने व्यक्ति हुन् ।

४६. ऐजन

तेस्रो परिच्छेद

उपन्यासको सैद्धान्तिक मान्यता

३.१ उपन्यासको अर्थ र परिभाषा

उपन्यास तत्सम शब्द हो । शाब्दिक व्युत्पत्तिका आधारमा उपन्यास शब्द 'अस्' धातुमा 'उप' र 'नि' उपसर्ग तथा 'धञ' (अ) प्रत्यय लागेर बनेको देखिन्छ ।

'अस्' धातुबाट 'राख्नु' भन्ने अर्थबोध हुन्छ भने 'उपन्यास' बाट नजिक राख्नु भन्ने अर्थ निष्पन्न हुन्छ । संस्कृतमा 'उपन्यास' शब्दको प्रयोग 'अर्थको युक्तिपूर्ण प्रस्तुतीकरण', 'प्रतिमुख सन्धिको एउटा भेद', 'स्थापना गर्नु', 'प्रदर्शक वाक्य' आनन्द गराउने वाक्यका अर्थमा गरिएको पाइन्छ भने 'आख्यान'का रूपमा पनि गरिएको पाइन्छ । त्यसो भए तापनि यी कुनै अर्थले अङ्ग्रेजी 'नोभल' (Novel) ले दिने अर्थ प्रदान गर्न सकेको देखिँदैन । तसर्थ संस्कृतबाट लिइएको भएर पनि आज नेपालीमा 'उपन्यास' शब्दले आफ्ना पुराना अर्थहरूसँग सम्बन्ध विच्छेद गरेर अङ्ग्रेजी 'Novel' सँग साइनो गाँसेको छ ।[1]

उपन्यासको सन्दर्भमा विभिन्न विद्वान्हरूले आ-आफ्नै प्रकारले परिभाषाहरू प्रस्तुत गरेका छन् । यहाँ केही विद्वान्हरूले दिएका परिभाषाहरू प्रस्तुत गरिएको छ :-

एम्. एच्. अब्राहमका अनुसार "विस्तृत गद्याख्यानको साझा विशेषता भएका सबैखाले कृतिहरूलाई उपन्यास भनिन्छ ।"[2]

राल्फ फक्सका अनुसार "उपन्यास कोरा कथात्मक गद्य लेखन होइन, यो त मानव जीवनको गद्य हो । उपन्यास कला त्यस्तो पहिलो कला हो, जसले मानवको सम्पूर्ण जीवन अभिव्यक्ति गर्ने प्रयास गर्छ ।"[3]

इ.एम्. फोर्सटरका अनुसार "हालको जटिल एवम् सङ्कटग्रस्त सामाजिक, धार्मिक, राजनीतिक,

---

१. कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम, **उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास,** (काठमाडौं, साझा प्रकाशन, २०६६) पृ. १ ।

२. एम्. एच्. अब्राहम, **अ ग्लोसरी अफ लिटरेरी टर्म,** (पुनर्मुद्रित) (मद्रास : म्याकमिलन इन्डिया लिमिटेड, सन् १९९३) ।

३. राल्फ फक्स, **दि नोभल एण्ड द पीपुल,** (पुनमुद्रित), (लन्डन :कोबेट प्रकाशन लिमिटेड, सन् १९९४) ।

आर्थिक आदि संस्कारद्वारा पीडित मानव जातिको एउटा प्रतिनिधिमूलक अभिव्यक्ति नै उपन्यास हो ।"[४]

डब्लु. एच्. हड्सनका अनुसार "उपन्यासको रुचि र अस्तित्व जहाँ पनि नारी र पुरुषका जीवनका साथै मानवीय कार्य र भावनाको भव्य चित्रण गर्नमा रहेको हुन्छ ।" [५]

नेपाली बृहत् शब्दकोशका अनुसार "धेरै अध्याय र खण्डहरूमा लेखिने लामो साहित्यिक कथा वा चरित्र प्रधान गद्य महाकाव्य नै उपन्यास हो ।"[६]

डा. हिमांशु थापाका अनुसार "उपन्यास गद्यमा लेखिएको त्यो विधा हो, जसमा मानव जीवनको विस्तृत पक्ष र सम्बद्ध परिवेशको प्रस्तुति भएको हुन्छ ।"[७]

राजेन्द्र सुवेदीका अनुसार "पूर्वापर तारतम्यमा सुसम्बद्ध गरेर लेखिएको आख्यानात्मक रचनालाई उपन्यास भनिन्छ । मानव जीवनसँग सम्बद्ध भएर आउने पक्षलाई जतिसम्म समेट्न सकिन्छ त्यतिसम्मको अनुविक्षण गराउने रचना नै उपन्यास हो ।"[८]

केशवप्रसाद उपाध्यायका अनुसार " उपन्यास चरित्र एवम् घटनाहरूको माध्यमले समाजको बाह्य र आन्तरिक रूप तथा अवस्थाको चित्रण गर्ने सुनियोजित कथानक र निश्चित आयाम भएको गद्यमय आख्यान हो ।"[९]

यसरी उपन्यासका सम्बन्धमा विभिन्न विद्वान्हरूका विभिन्न धारणाहरू रहे तापनि सबै सिद्धान्तहरूका मान्यताहरूले जीवन जगतको विस्तृत आयामयुक्त, कलात्मक र सजीव चित्रणलाई विशेष जोड दिएको पाइन्छ । निष्कर्षमा भन्नुपर्दा "विस्तृत आयामयुक्त आख्यान, गद्यात्मक भाषा, जीवन जगत्को यथार्थ अनुकरणीय चित्रण तथा वास्तविक जीवनको प्रतिनिधित्त्व गर्न सक्ने पात्रहरू वा ती पात्रका कार्यहरूको वर्णनलाई नै उपन्यास भनिन्छ ।"

उपन्यास गद्यमा रचिएको दीर्घ कलेकर भएको कथात्मक साहित्यिक रूप हो ।[१०] मानवीय मूल्य, आर्थिक विषमता, सामाजिक वर्गभेद, सांस्कृतिक र राजनीतिक सञ्चेतनाको कलात्मक प्रस्तुति उपन्यासमा पाइन्छ ।[११]

---

४. इ.इम्. फोर्सटर, **एसपेक्स अफ द नोभल,** (पुनर्मुद्रित), (लन्डन : पेनगुइन बुक्स, सन् १९९०)

५. डब्लु. एच्. हड्सन, **एन इन्ट्रोडक्सन टु द स्टडी अफ लिट्रेचर,** (पुनर्मुद्रित), (नयाँ दिल्ली : कल्याणी पब्लिकेशन, सन् १९९७)
६. बलकृष्ण पोखरेल र अन्य, **नेपाली बृहत शब्दकोष** (सम्पा) (काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र., २०४०), पृ. १५४ ।
७. हिमांशु थापा, **साहित्य परिचय**, तेस्रो सं. (काठमाडौं : साझा प्रकाशन, २०४७) पृ. २५२ ।
८. राजेन्द्र सुवेदी, **नेपाली उपन्यास** : परम्परा र प्रवृत्ति (वाराणसी : भूमिका प्रकाशन २०५३) पृ. ८ ।
९.केशवप्रसाद उपाध्याय, **साहित्य प्रकाश**, पाचौ सं. (काठमाडौ : साझा प्रकाशन, २०५९) पृ. १५७ ।
१० ईश्वर बराल र कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, **नेपाली साहित्य** कोश (सम्पा) (काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र., २०५५) पृ.१५१
११ पूर्ववत पृ. १४३

३.२. उपन्यासको पात्र वर्गीकरणका आधारहरू

उपन्यासको पात्र विधानको वर्गीकरणको आधारलाई केलाउँदा परम्परित पद्धतिद्वारा चरित्रको कुनै एक कोणबाट मात्र बिश्लेषण गरेर पुग्दैन । उपन्यासको तत्त्वगत सङ्गठनमा पात्र र तिनको चरित्र एक महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । कथा र उपन्यासले जब बेग्लाबेग्लै रूप अँगाल्न थाले त्यसै बेलादेखि कथा र उपन्यासमा मानव प्रतिनिधि पात्रहरूको समावेश हुन थालेको हो । र त्यसै बेलादेखि पात्र र तिनको चरित्र भन्नासाथ मानव प्रतिनिधि पात्रलाई नै मूल रूपमा स्वीकार्न थालिएको हो ।

उपन्यासका पात्रहरू खासगरी मानव जीवनबाटै ग्रहण गरिन्छन् । पात्र निर्माणका मूल स्रोत पनि मानव समाज अनि मानव जीवन नै हो । उपन्यासका पात्रले तिनै सामाजिक जीवन र व्यक्ति जीवनका मानवीय क्रियाकलापलाई प्रस्तुत गर्दछ । यसै कारण उपन्यास वास्तविक जीवन जगत्को प्रतिबिम्ब हो र उपन्यासले पात्रका माध्यामबाट मानव चरित्रको सकेसम्म यथार्थ रूप अङ्कन गर्न खाजेको हुन्छ । उपन्यासका सम्बन्धमा समालोचक रोबर्ट लिडिलका अनुसार “उपन्यासले पात्र निर्माणका लागि जीवनबाटै आवश्यक तथ्यहरू सङ्कलन गरी पाठक वर्गको ध्यान आकर्षण गर्ने अठोट लिन्छ ।”[१२] औपन्यासिक पात्रका माध्यमबाट उपन्यासकारले औपन्यासिक जीवन दर्शन अथवा उद्देश्य समेत प्राप्त गर्ने लक्ष्य राखेको हुन्छ ।

उपन्यास मूलत : आख्यानात्मक साहित्यिक कृति भएकाले उपन्यासमा प्रयुक्त पात्र र तिनको चरित्रले कुनै वर्गीय विचार अथवा व्यक्तिगत विचारलाई पाठकसम्म सम्प्रेषण गरेको हुन्छ । त्यस्ता पात्रहरू नैतिक अनि अनैतिक गुणले युक्त हुन्छन् । अनि तिनै पात्रहरूको चरित्रबाट मानिसको बाह्य र आन्तरिक प्रवृत्तिहरूको पनि उद्‌घाटन भएको हुन्छ । सबै पात्रहरू बेग्लाबैग्लै वर्ग वा व्यक्तिका अलग अलग प्रतिनिधि बन्ने हुँदा उपन्यासमा प्रयुक्त एक पात्र अर्को पात्रभन्दा चरित्रगत रूपमा अलग देखिन्छ । यस अवस्थामा पात्रको चारित्रिक विशेषता के हो भन्ने प्रसङ्गमा नै पात्रको चरित्रगत वर्गीकरण गर्नु आवश्यक ठानिन्छ । औपन्यासिक पात्रको चरित्रगत वर्गीकरण र विश्लेषणका विविध आधार र पद्धतिहरू भए पनि मूल रूपमा

---

१२. रोबर्ट लिडिल **अ ट्रेटिज अन द नोबेल**, (लन्डन : जोनाथन केभ सन् १९६०), पृ.९५ ।

औपन्यासिक भूमिकासँग सम्बन्धित कार्य, लिङ्ग, स्वभाव, अनुकूलता, आसन्नता, आबद्धता, प्रतिनिधित्त्व आदि प्रमुख आधारहरू हुन् । यी आधारहरूको चर्चा तल गरिएको छ :

३.२.१ औपन्यासिक भूमिका वा कार्य

उपन्यासमा अनेक प्रकारका पात्रहरू हुन्छन् र तिनीहरूले अलग अलग कार्य गर्दछन् । कुनै पात्रले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका हुन्छन् भने कुनैले सहायक भूमिका मात्र अझ कतिपय पात्रहरूले त गौण भूमिका निर्वाह गरेका हुन्छन् । यसरी उपन्यासमा औपन्यासिक भूमिका वा कार्यका आधारमा पात्रहरूलाई प्रमुख पात्र, गौणपात्र र अतिगौण पात्र गरी जम्मा तिन श्रेणीमा विभाजन गरेर हेर्नुपर्ने हुन्छ । उपन्यासको प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म नै उपन्यासमा उपस्थित भई कार्यव्यापार सम्पादन गर्ने पात्रलाई प्रमुख पात्रको श्रेणीमा राख्न सकिन्छ । वास्तवमा प्रमुख पात्रले नै औपन्यासिक घटना सञ्चालन गरेको हुन्छ र औपन्यासिक कथानकको मूल प्रवाहमा पनि यिनै श्रेणीका पात्रको भूमिका प्रभावकारी रहेको हुन्छ । विशेषत यस्ता पात्रहरू उपन्यासका नायक वा नायिका हुन्छन् । प्रमुख पात्रको भन्दा केही कम औपन्यासिक भूमिका वा कार्य भएका पात्रलाई सहायक पात्रको श्रेणीमा राखेर हेरिन्छ । यस श्रेणीका पात्रहरूले प्रमुख पात्रको चारित्रिक विकासमा र उपन्यासको मूल घटना प्रवाहमा सहायक भूमिका निर्वाह गरेका हुन्छन् । यस्ता पात्रहरू मूल कथानकसँग जोडिएका उपकथासँग सम्बन्धित हुन्छन् । प्रमुख पात्र वा कथावस्तुलाई सघाउनका लागि यस्ता पात्रहरू आएका हुन्छन् । सहायक पात्रको औपन्यासिक कार्य वा भूमिका भन्दा पनि कम वा अत्यन्त न्यून कार्य भूमिका भएका पात्रहरूलाई गौण पात्रका श्रेणीमा राखेर हेर्न सकिन्छ । उपन्यासमा यस्ता पात्रहरूको उपस्थिति अत्यन्तै न्यून हुन्छ । यी पात्रहरू उपन्यासमा एकछिन आउने, जाने तथा हराउने खालका हुन्छन् । यसर्थ यस्ता पात्रहरूलाई गौण पात्र भनिएको हो । कथयिताले कथा भन्ने वा प्रमुख तथा सहायक पात्रहरूका वार्तालापका प्रसङ्गमा यस्ता पात्रहरू आउने गर्दछन् ।

३.२.२ लिङ्ग

लिङ्ग मानिसको यौनिक सामाजिकतासँग सम्बन्धित बृहत अवधारणा हो । यसमा तेस्रो लिङ्गी पनि हुन्छन् । पुरुष वा नारी के हो भनी छुट्याउने आधारलाई लिङ्ग भनिन्छ । उपन्यासका पात्रलाई छुट्याउने अर्को आधार लिङ्ग हो । यो औपन्यासिक पात्र विधानको वर्गीकरण गर्ने प्रमुख आधार हो । यसबाट पात्रको प्राकृतिक लिङ्ग छुट्याउन सजिलो पर्दछ । यसबाट उपन्यासमा कति पुलिङ्गी र कति स्त्रीलिङ्गी पात्रहरू छन् भन्ने कुरालाई वर्गगत रूपमा छुट्याएर हेर्न सकिन्छ । पुरुष पात्रको सङ्ख्या बढी भएमा वा प्रमुख पात्र पुरुष भएमा उपन्यास पुरुष पात्र प्रधान हुन्छ भने स्त्री पात्रको सङ्ख्या बढी भएमा वा प्रमुख पात्र स्त्री भएमा चाहिँ स्त्री पात्र प्रधान उपन्यास हुन्छ । लिङ्गको आधारबाट पात्रको बाह्य र आन्तरिक स्वभाव तथा प्रवृत्ति, क्रियाकलाप र तिनका नाम छुट्याउन अत्यन्त सजिलो हुन्छ । यसबाट नायक, नायिका, सहायक नायक नायिका खलनायक नायिका आदि पात्रहरूको वर्गीकरण गर्न समेत सकिन्छ ।

३.२.३ स्वभाव

औपन्यासिक पात्रहरूको चरित्र पनि समाजमा रहने पात्रहरूको जस्तै परिस्थिति अनुसार परिवर्तन हुन्छ । त्यस्ता पात्रको जीवन शैली, विचारधारा र स्वभावमा समेत परिवर्तन देखापर्छ । त्यस्ता पात्रलाई उपन्यासमा स्वभावगत दृष्टिले परिवर्तनशील अथवा गतिशील पात्र भनिन्छ । तर कतिपय पात्रहरू उपन्यासमा सुरुदेखि अन्त्यसम्म रहेर उस्तै जीवनशैली अपनाएर एउटै विचार धारामा बस्ने र जस्तै परिस्थितिमा पनि स्वभावमा परिवर्तन नदेखिने खालका हुन्छन् भने त्यस्ता पात्रलाई अपरिवर्तनशील , गतिहीन वा स्थिर स्वभाव भएका पात्र भनिन्छ । कुनै पात्रमा रहेको स्वभावगत परिवर्तन र अपरिवर्तनको निक्यौंल स्वभावले गर्दछ ।

३.२.४ अनुकूलता

उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रको चरित्रगत गुण कसैको सकारात्मक हुन्छ भने कसैको नकारात्मक हुन्छ । यिनै गुणलाई चरित्रगत प्रवृत्ति पनि भनिन्छ । अनुकूलताकै आधारमा औपन्यासिक पात्रहरूलाई अनुकूल र प्रतिकूल गरी दुई वर्गमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । उपन्यासमा सकारात्मक , मानवीय स्वभावको कार्य गर्ने जसबाट उपन्यासको मुख्य लक्ष्य प्राप्तिमा सहयोग पुगोस् त्यस्तो स्वभावको कार्य गर्ने पात्रलाई अनुकूल भनिन्छ । नकारात्मक वा खराब कार्य गर्ने वा सामाजिक आचरण विरुद्ध वा उपन्यासको लक्ष्य प्राप्तिमा बाधा पुऱ्याउने वा सामाजिक फोहोरको रूपमा देखा परी आफ्नो स्वभाव प्रकट गर्ने पात्रलाई प्रतिकूल पात्र भनिन्छ । समय र परिस्थिति अनुसार एउटै पात्रले पनि कहिले कतै सकारात्मक र कहिले कतै नकारात्मक कार्य पनि गर्दछ । यस्ता प्रवृत्तिका पात्रलाई द्वैध चरित्रका पात्र भनिन्छ । उपन्यासमा यस्ता प्रकारका पात्रहरू पनि समावेश भएका हुन्छन् ।

३.२.५ आसन्नता

आसन्नताका आधारमा औपन्यासिक पात्रहरूलाई मञ्चीय र नेपथ्य गरी दुई भागमा विभाजन गरेर अध्ययन गरिन्छ । उपन्यसमा स्वयम् उपस्थित भई औपन्यासिक कार्यव्यापार तथा सम्वादमा भाग लिई कथानकलाई गति दिने पात्र मञ्चीय र उपन्यासमा प्रत्यक्ष उपस्थित नभएर कथयिताले वा अन्य कुनै पात्रले नाम मात्र उच्चारण गरेका वा प्रसङ्गमा आएका पात्रहरू नेपथ्य हुन् । उपन्यासमा कतिपय पात्रहरू स्वयम् उपस्थित भएर कार्य सम्पादन गर्दछन् भने कतिपय पात्रहरू चाहिँ चित्रित वा वर्णित मात्र हुन्छन् । धेरै पात्रहरू चाहिँ उपस्थित रहन्छन् तसर्थ उपन्यासमा तिनीहरूको नै प्रमुख भूमिका पनि हुने गर्दछ । औपन्यासिक कथानकमा हुने पात्रको उपस्थितिलाई नै औपन्यासिक पात्रको आसन्नता भनिन्छ । आसन्नतालाई पनि दुई आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । तिनीहरू मञ्चीय पात्रहरू र नेपथ्यीय पात्रहरू हुन् । मञ्चीय पात्रहरू उपन्यासमा स्वयम् उपस्थित भई औपन्यासिक कार्य गर्दछन् । ती पात्रहरूले तत्कालीन समयका मानिसहरूको प्रतिनिधित्त्व गर्दछन् जो प्रत्यक्ष रूपबाट उपन्यासमा उपस्थित भएका हुन्छन् । नेपथ्यीय पात्रहरू चाहिँ संस्मरणमा आएका हुन्छन् । उपन्यासमा तिनीहरूको प्रत्यक्ष

उपस्थिति नभएर केवल वर्णन वा चर्चा मात्र भएको हुन्छ । यस्ता पात्रहरूले अतीतकालको सङ्केत दिन्छन् र उपस्थित पात्रहरूलाई आफ्नो कार्यमा उन्मुख हुन प्रवृत्त गराउँछन् ।

३.२.६ आबद्धता

औपन्यासिक कार्य व्यापारसँग पात्र वा चरित्रको सम्बन्ध गँसाइको अवस्था नै आबद्धता हो । औपन्यासिक कथानकसँग बद्धता र मुक्ततालाई आबद्धताको आधार मानिन्छ । उपन्यासमा पात्रहरूले मूल औपन्यासिक कार्य व्यापारसँग के कस्तो सम्बन्ध छ भन्ने कुरा देखाउनलाई पात्रगत आबद्धताको उल्लेख गर्नु आवश्यक छ । उपन्यासमा प्रयुक्त मञ्चीय पात्रहरू उपन्यासको कार्यसँग सोझै बाधिएको हुँदा त्यस्ता पात्रहरूको सार्थकता झल्काउनका लागि उसको आबद्धता के कस्तो छ भन्ने कुरा हेर्नु जरुरी हुन्छ । यस आधारमा पात्रहरूको औपन्यासिक कथानकसँगको आबद्धतालाई बद्धता र मुक्तता गरी दुई भागमा विभाजन गरेर हेर्न सकिन्छ । मूल औपन्यासिक कथानक वा कार्य व्यापारसँग बद्ध पात्रहरूलाई उपन्यासबाट अलग्याउन मिल्दैन । यदि त्यस्ता पात्रहरूलाई उपन्यासबाट बहिस्कार गरेका खण्डमा उपन्यासको मूल संरचना नै खल्बलिन सक्छ । तर मुक्त पात्रहरूलाई उपन्यासबाट अलग्याउँदा वा समाहित नगर्दा त्यस्तो कुनै पनि असर पर्दैन ।

३.२.७ प्रतिनिधित्त्व

प्रतिनिधित्त्वका आधारमा उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूलाई वर्गीय र व्यक्तिगत गरी दुई प्रकारमा विभाजन गरी अध्ययन गरिन्छ । उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रले प्रदर्शन गरेको चरित्र वा व्यक्त गरेको विचार कुनै एक व्यक्तिको मात्र नभएमा, कुनै सामाजिक वर्ग, समूह, जातजाति, सम्प्रदाय, धर्म, भेषभुषा, पेशा तथा समग्र राष्ट्रकै प्रतिनिधि भएमा यस्तो चरित्रलाई वर्गीय चरित्र भनिन्छ । त्यस्तै आफ्नो मात्र व्यक्तिगत निजी स्वभाव र वैशिस्ट्य तथा वैयक्तिकताको प्रतिनिधित्त्व गरी उपस्थित हुने पात्रलाई व्यक्तिगत पात्र भनिन्छ । उपन्यासमा यस प्रकारका पात्र सामाजिक जीवनको तुलनाबाट निर्धारण गर्न सकिन्छ ।

३.२.८ उपन्यासका पात्र वर्गीकरणका आधारहरूको तालिका

तालिका १

उपन्यासका पात्र वर्गीकरणका आधारह

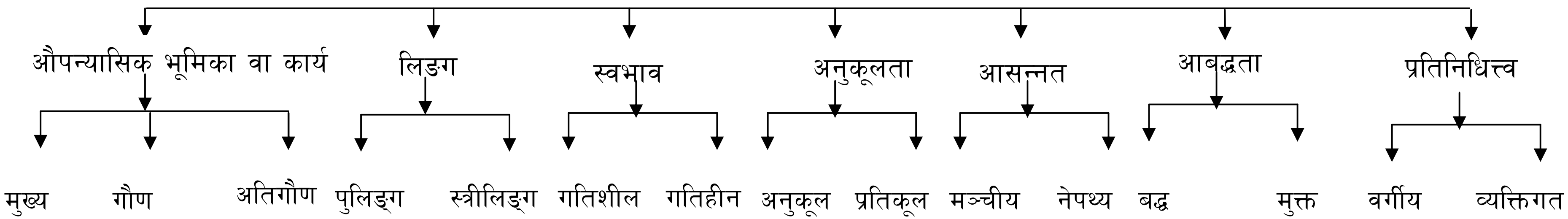

चौथो परिच्छेद

उपन्यासका पात्रहरूको वर्गीकरण तथा विश्लेषण

४.१. 'तकदिर' उपन्यासमा पात्र विधान

४.१.१. चरित्र र तिनको स्थिति

उपान्यासको तत्त्वगत सङ्गठनमा पात्र र तिनको चरित्र एउटा महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । पात्र वा चरित्र र तिनको स्थितिबाट उपन्यासले आफ्नो गति लिएको हुन्छ । '**तकदिर**' (२०४२) उपन्यास पनि विभिन्न चारित्रिक भूमिका निर्वाह गरेका सवासय भन्दा बढी पात्रहरूको एकत्रित कार्य व्यापारको सङ्गठन हो । यस उपन्यासमा बढीभन्दा बढी विशिष्ट कुराहरूको प्रतिनिधित्त्व गरी प्रमुख चरित्रको रूपमा स्थापित भएका पात्रहरूदेखि सहायक स्तरको अनि न्यून उपस्थिति तथा न्यून कार्य व्यापार गरी गौण भूमिका निर्वाह गर्ने पात्रहरू पनि छन् । उपन्यासमा वलदेव र देवकीले प्रमुख पात्रको, देवकीका बाबुआमा, सासू, ससुरा, फुपू, फुपाजु, जेठाजु, जेठानी, देवर, नन्द, छोरा, छोरी, सुन्तली, नक्कली, काले दमाई, झिल्के, गणेश, केदार, नरे, जोगी आदिले सहायक पात्रको र यमे, कुले, जर्कटे, जसे, डुडे, लोके, माघे, टिके, गोरे, मने, देवे, गब्बे, मुसेकान्छा, केवले, इमे आदिले गौण पात्रको भूमिका निर्वाह गरेका छन् ।

तकदिरको शाब्दिक अर्थ भाग्य हो । यस उपन्यासको केन्द्रीय नारी पात्र देवकीले जीवन भरी पाएको दुःख, विभिन्न मोडहरूमा उसले पाएको कष्टको वृतान्त नै उपन्यासको केन्द्रीयता हो । उपन्यासको नाम **तकदिर** अथवा भाग्य देवकीसँग सम्बन्धित छ । यी मुख्य कारणहरूले यो नारी केन्द्रीत उपन्यास हो । विवाहको ज्ञानै नहुने सात वर्षको उमेरमा आफ्नी फुपूका कारण विवाह गरी पतिको घरमा आएकी देवकीले परिवारका सासू, ससुरा, नन्द, देवर, तथा आफ्नै लोग्ने बलदेवको कुटाइ खाएको, जति काम गरे पनि घरमा परिवार खुसी नभएको, लोग्नेले कामको सिन्कै नभाँच्ने, आफू घरमा छँदाछँदै लोग्ने अरू तरुनीसँग हिडेको तथा अर्की श्रीमती ल्याएको, गाउँका ठूलाबडा भनाउँदाले सधैं हेपेको जस्ता समाजमा प्रचलित घटनाहरू यस उपन्यासमा भएकाले यो उपन्यास सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास हो । यही सामाजिक यथार्थवादलाई प्रस्ट्याउनको लागि प्रमुख ,सहायक र गौण श्रेणीमा रहने पात्रहरू उपस्थित गरी उपन्यासको संरचना प्रस्तुत भएको छ ।

उपन्यासकारले यस उपन्यासमा देवकी र वलदेव जस्ता आर्थिक रूपबाट विपन्न र गणेश, केदार आदि जस्ता सम्पन्न पात्रहरूको, चमेली, सुन्तली, नक्कली जस्ता चारित्रिक हिसाबले पतित र देवकी जस्ती सती सावित्री, हस्तबहादुर जस्तो मानवतावादी सज्जन र नरे , नीलकण्ठ जस्ता अमानवतावादी, धूर्त , कपटी, योगी जस्तो अध्यात्मवादी परोपकारी र, पुरोहित जस्तो द्रव्य लोलुप पात्र, दीनबन्धुजस्तो देशप्रेमी, सङ्घर्षशील तथा शिक्षित, अशिक्षित आदि जस्ता विपरीत चरित्र भएका पात्रहरूको प्रयोग गरेका छन् । औपन्यासिक पात्रहरू बेग्लाबेग्लै वर्ग वा व्यक्ति वा समाजको अलगअलग प्रतिनिधि बन्ने हुँदा उपन्यासमा प्रयुक्त एक पात्र अर्को पात्रदेखि चरित्रगत रूपमा भिन्न देखा पर्दछ । यस अवस्थामा पात्रको चरित्रगत वर्गीकरण गर्नु आवश्यक पर्दछ । औपन्यासिक पात्र वा चरित्रको चरित्रगत वर्गीकरण र विश्लेषणका विविध आधार र पद्धतिहरू भए तापनि मूल रूपमा औपन्यासिक भूमिकासँग सम्बन्धित कार्य, लिङ्ग, स्वभाव, अनुकूलता , आसन्नता, आबद्धता, प्रतिनिधित्त्व नै प्रमुख आधारहरू हुन् ।

४.१.२ चरित्र वर्गीकरण

४.१.२.१ औपन्यासिक भूमिका वा कार्यका आधारमा

उपन्यासको सुरुदेखि अन्त्यसम्म नै उपस्थित रहेर सबैभन्दा बढी कृतिगत भूमिका निर्वाह गर्ने प्रमुख पात्रका रूपमा प्रस्तुत '**तकदिर**'(२०४२) उपन्यासमा बलदेव र देवकी दुई पात्र मात्र रहेका छन् । यिनै मूल पात्रहरूले औपन्यासिक घटना सञ्चालन गरेका र कथानकको मूल प्रवाहमा पनि यिनै श्रेणीका पात्रको भूमिका प्रभावकारी रहेको देखिन्छ । मूल पात्रको भन्दा केही कम औपन्यासिक भूमिका वा कार्य भएका पात्रहरूमा उपन्यासमा देवकीका छोरा-छोरी, सासू-ससुरा, नन्द, देवर, जेठाजु, जेठानी, आमा-बाबु, फूपु, फुपाजु, काका, योगी, आमाजु, देउरानी, साधु सुन्तली, नक्कली, काले दमाई, झिल्के, गणेश, केदारे, नरे, नीलकण्ठ, हस्तबहादुर, दीनबन्धु, चमेली, कान्छी दिदी छन् । यी सहायक पात्रहरूले उपन्यासमा प्रयुक्त प्रमुख पात्रको चारित्रिक विकासमा र उपन्यासको मूल घटना प्रवाहमा महत्त्वपूर्ण सहायक भूमिका निर्वाह गरेका छन् ।

उपन्यासका गौण चरित्रहरूमा मास्टर, नक्कले जैसा, हरिभक्तेको छोरो, पैयाबोटे, डाँडेधामी, भट्टराईकी विधवा छेरी, देवेको भाइ, साना पण्डित, डाँडाघरे बाजे, पुछारघरे काका, अन्तरे पण्डित, मनिकी माइली, झापले साहु, कान्छो दोपरे, यमे, कुले, जर्कटे, जसे,

डुडे, लोके, माघे, टिके, गोरे, कटुवाल, काइँलो, मने, देवे, गब्बे, मुसेकान्छा, केवले, इमे, नन्दलाल, बाहुन जेठो, सेती, क्षेत्री माइलो, जन्तरे माजन, पुर्नी दमिनी, काली घर्तिनी, माइली नेवार्नी, कान्छी भोटिनी, पातली कमिनी, टाउके मगर, माइली, कान्छी, काइँली, महेश्वरी, थेप्ची, गोमा, काली, डल्ली, चेप्टी, पातली, नरी, नारायणी, नर्मदा, गङ्गा, विष्णुमाया, भक्तमाया, बाटुली, पार्वती, अन्तरी, तर्सिनी, धुर्वी, जनी, सानमुखे, कालकाधे, रुद्रे र नारने छन् । उपन्यासमा यी पात्रहरूको कार्यव्यापार तथा आवृत्तिक्रम अत्यन्तै झिनो देखिन्छ ।

४.१.२.२ लिङ्गका आधारमा

तकदिर (२०४२) उपन्यासमा प्रयुक्त प्रमुख सहायक र गौण पात्रहरू मध्ये पुरुष पात्रहरूमा बलदेव, देवकीका छोरा, ससुरो, देवर, जेठाजु, बुवा, फुपाजु, काले दमाई, झिल्के, काका, गणेश, केदारे, नरे, नीलकण्ठ, योगी, हस्तबहादुर, दीनबन्धु, साधु, यमे, कुले, जर्कटे लगायतका पात्रहरू छन् यी पात्रहरूले पुरुष वर्गले प्रतिनिधित्त्व गर्ने भूमिका निर्वाह गरेका छन् । देवकी, देवकीकी छोरी, सासू, नन्द, जेठानी, आमा, फूपु, सुन्तली, नक्कली, चमेली, आमाजू, कान्छी दिदी, देउरानी, सेती, पुर्नी दमिनी, काली घर्तिनी, सुन्तली क्षेत्रिनी, च्यान्टी कमिनी, माईली, काईली लगायतका पात्रहरूले स्त्री पात्रको भूमिका निर्वाह गरेका छन् । लिङ्गगत संख्याको हिसाबमा प्रस्तुत उपन्यासमा पुरुष पात्र र स्त्रीपात्रहरूको सङ्ख्या बराबरीको हिसाबमा आएको पाइन्छ ।

४.१.२.३ स्वभावका आधारमा

उपन्यासमा प्रयुक्त पात्र वा चरित्रहरूमा परिस्थिति अनुसार जीवनशैली, विचारधारा तथा स्वभावमा परिवर्तन भएमा त्यस्ता पात्रहरूलाई परिवर्तनशील पात्र भनिन्छ । भने उपन्यासमा प्रयुक्त पात्र जो परिस्थिति अनुसार जीवनशैली, विचारधारा वा स्वभावमा परिवर्तन नभएमा वा हुने मौका नै नपाएमा त्यस्ता पात्रलाई अपरिवर्तनशील वा गतिहीन पात्र भनिन्छ । परिवर्तनशीलता वा गतिशीलता मुख्य गरी उपन्यासमा प्रयुक्त प्रमुख वा सहायक पात्रहरूमा देखा पर्दछ भने अपरिवर्तनशीलता वा गतिहीनता वा स्थिरता गौण पात्रहरूमा बढी पाइन्छ । प्रस्तुत तकदिर उपन्यासमा उपन्यासको प्रमुख पुरुष पात्र बलदेव उपन्यासको पूर्वार्धमा स्त्रीलम्पट भई सुन्तली, नक्कली, चमेलीसँग लागेर देवकीलाई दुःख

दिएको तर उत्तरार्धमा यी सबैले धोका दिएपछि फेरि देवकीलाई माया गर्न थालेको कारणले गतिशील पात्रको रूपमा देखा परेको छ । बाँकी पात्रहरूले उपन्यासको सुरुदेखि अन्त्यसम्म एउटै प्रकारको चारित्रिक विचार, स्वभाव, प्रदर्शन गरेको कारणले गतिहीन चरित्रका रूपमा देखा परेका छन् ।

४.१.२.४ अनुकूलताका आधारमा

सकारात्मक प्रवृत्ति र नकारात्मक प्रवृत्तिकै आधारमा औपन्यासिक पात्रहरू अनुकूल र प्रतिकूल हुने गर्दछन् । यसर्थ अनुकूलताका आधारमा पात्रहरू अनुकूल र प्रतिकूल हुन्छन् । उपन्यासमा पात्रहरूले सकारात्मक र नकारात्मक दुबै भूमिका निर्वाह गरेका हुन्छन् । सकारात्मक भूमिका निर्वाह गरी पाठकहरूको सहानुभूति प्राप्त गर्ने पात्र अनुकूल हुन् । नकारात्मक भूमिका निर्वाह गरी पाठकको घृणा प्राप्त गर्ने पात्र प्रतिकूल हुन् । प्रस्तुत उपन्यासमा देवकी जीवनमा कयौ दुःख पाउँदा पनि हरेस नखाई बसेको कारणले, हस्त बहादुर मर्न लागेको बलदेवलाई औषधोपचार गरी मानवतावादी चरित्र प्रदर्शन गरेको कारणले अनुकूल पात्रको श्रेणीमा परेका हुन् । त्यस्तै योगीले मर्न भनी खोलामा पुगेकी देवकीलाई बचाई विभिन्न ज्ञानगुनका कुरा सिकाई घर ल्याएकाले यो पनि अनुकूल पात्रको श्रेणीमा परेको हो । सुन्तली यौनोन्मत्त भई विवाहित बलदेवसँग विवाह गरी पुनः अन्तै पोइल गएकीले, चमेली आफ्नो श्रीमान् छोराछोरी हुँदाहुँदै विवाहित बलदेवसँग यौन खेल खेली श्रीमान्लाई मार्ने षड्यन्त्र गरेकीले, गणेश, केदार, नरे, नीलकण्ठ गाउँका धुर्त शोषक, फटाहा, जाली भई अशिक्षित व्यक्तिहरूलाई थोरै ऋण दिएर धेरैको तमसुक बनाई गरिब वर्गको उठिवास गराएको कारणले यी पात्रहरू प्रतिकूल पात्रका श्रेणीमा परेका छन् ।

४.१.२.५ आसन्नताका आधारमा

उपन्यासमा प्रयुक्त सम्पूर्ण पात्रहरूमध्ये औपन्यासिक कथानकमा हुने पात्रहरूको उपस्थितिलाई आसन्नताको आधार मानिन्छ । यस आधारमा औपन्यासिक पात्रहरू मञ्चीय र नेपथ्य गरी दुई वर्गका हुन्छन् । उपन्यासमा उपस्थित भई कार्यव्यापार वा संवाद प्रस्तुत गर्ने पात्र मञ्चीय पात्र हुन । उपन्यासमा प्रत्यक्ष उपस्थित नभई कथयिताले वा अन्य कुनै पात्रले नाम मात्र उच्चारण गरेका वा प्रसङ्गमा मात्र आएका पात्रहरू नेपथ्य हुन्छन् । मञ्चीय पात्रले वर्तमानको र नेपथ्य पात्रले भूतकालका प्रतिनिधित्त्व गरेका हुन्छन् ।

प्रस्तुत **तकदिर** उपन्यासमा प्रयुक्त प्रमुख तथा सहायक वलदेव, देवकी, देवकीका आमा, बाबु, फुपू, फुपाजू , सासू, ससुरा, सुन्तली, नक्कली, भिल्के, गणेश, केदार, नरे आदि पात्रहरूलाई मञ्चीय पात्रको रूपमा लिन सकिन्छ जसले उपन्यसमा प्रत्यक्ष उपस्थित भई संवादमा भाग लिई कार्य व्यापार सम्पादन गरेका छन् । यिनीहरूले वर्तमानको प्रतिनिधित्त्व गरेका छन् । यमे, कुले, जर्कटे, जसे, मुक्ते, डुँडे, लोके, माघे, टिके, कटुवाल, काइँलो आदिजस्ता पात्रहरूलाई नेपथ्थीय पात्रको रूपमा लिन सकिन्छ । यी पात्रहरू उपन्यासमा प्रत्यक्ष उपस्थित भएर संवादमा भाग नलिई केवल कथयिता वा अन्य पात्रको कुराकानीको प्रसङ्गमा मात्र आएका कारणले यिनीहरू नेपथ्थीय पात्रको श्रेणीमा परेका हुन् ।

४.१.२.६ आबद्धताका आधारमा

औपन्यासिक कथानकसँगको बद्धता र मुक्ततालाई आबद्धताको आधार मानिन्छ । उपन्यासको कथानकसँग पात्रको सम्बन्ध गँसाइ नै आबद्धता हो । उपन्यासमा प्रयुक्त बद्ध पात्रलाई उपन्यासबाट अलग्याउँदा औपन्यासिक कथानकको संरचना भत्किन्छ । यसर्थ यस्ता पात्रहरूलाई उपन्यासबाट अलग्याउन मिल्दैन । मुक्त पात्रलाई कथानकले त्यति स्थान दिएको हुँदैन । यस्ता पात्रहरूलाई औपन्यासिक कथानकबाट अलग्याउँदा पनि कथानकमा खासै असर नपर्ने हुन्छ । यसर्थ यस्ता पात्रहरूलाई मुक्त पात्र भनिएको हो । प्रस्तुत **तकदिर** उपन्यासमा बलदेव, देवकी, देवकीका सासू-ससुरा, नन्द, देवर, जेठानी, देवकीका आमा-बाबु, फुपू, फुपाजु, सुन्तली, नक्कली आदिजस्ता पात्रहरू बद्व पात्रका रूपमा पर्दछन् । किनकी यी पात्रहरूले औपन्यासिक कार्यव्यापार मुख्य रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । उपन्यासमा यी पात्रहरूको भूमिका उच्च रहेको छ । यसर्थ यी पात्रहरूलाई उपन्यासबाट छुट्याउन मिल्दैन । मुक्त पात्रहरूमा यमे, कुले, जर्कटे, जसे, डुँडे, लोके, माघे, गोरे, मने, देवे, गब्बे, मुसेकान्छा, केवले, इमे, सेती, धुर्वी, जनी, तर्सिनी, गोमा जस्ता पात्रहरू पर्दछन् । यी पात्रहरूले औपन्यासिक कार्यव्यापारमा खासै ठूलो भूमिका सम्पादन नगरेको तथा यी पात्रहरूलाई उपन्यासबाट अलग्याउदा पनि औपन्यासिक संरचना तथा उद्देश्यमा खासै खलबल नआउने हुनाले यी पात्रहरू मुक्त पात्रहरू हुन् ।

४.१.२.७ प्रतिनिधित्त्वका आधारमा

प्रतिनिधित्त्वका आधारमा पात्रहरू वर्गीय र व्यक्तिगत गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । कुनै निश्चित सामाजिक वर्गको वा एक वा धेरै समूहको वा जातजाति वा राष्ट्रकै वर्गको प्रतिनिधित्त्व गर्ने भूमिका निर्वाह गर्ने पात्रलाई वर्गीय पात्र भनिन्छ । त्यसदेखि बाहेक कुनै एक व्यक्तिले आफ्नो निजी स्वभाव, विशेषता वा व्यक्तित्त्वको प्रतिनिधित्त्व गर्ने पात्र व्यक्तिगत पात्र हुन्छ । **तकदिर** उपन्यासमा बलदेव, देवकी, देवकीका आमा-बाबु, सुन्तली, नक्कली, गणेश, केदारे, नरे, नीलकण्ठ, योगी जस्ता पात्रहरूले उपन्यासमा वर्गीय भूमिका निर्वाह गरेका छन् । बलदेव ग्रामीण परिवेशमा विग्रिएर जाँड रक्सी खाने, रण्डी बाजी गर्ने, श्रीमतीलाई सताउने , देवकी ग्रामीण परिवेशमा सानो उमेरमा विवाह गरी घरजाने, सासू, ससुरा, नन्द, देवरहरूको सधाइ खानी तथा पीडित जीवन व्यतित गर्ने , देवकीका आमाबुबा विवाह भएकी छोरीको बुबाआमाको, सुन्तली र नक्कली गाँउका बैशले मात्तिएका केटीहरूको, गणेश, केदार, नरेले गाउँका छुल्याहा , धुर्त , फटाहा व्यक्तिहरूको, नीलकण्ठले बिरामी बलदेवलाई औषधोपचार गरी मानवतावादी, योगीले दुःखमा परेका व्यक्तिलाई सहयोग गर्ने पात्रको भूमिका निर्वाह गरेको कारणले यी पात्रहरू वर्गीय पात्रहरू हुन् । काली, डल्ली चेप्टी, पातली, नरी, नारायणी, नर्मदा, गङ्गा, विष्णुमाया, बाटुली, पार्वती जस्ता पात्रहरूले व्यक्तिगत चरित्रको भूमिका निर्वाह गरेका छन् । यी पात्रहरूको भूमिका वा विचार वा कार्य व्यापार नितान्त व्यक्तिगत मात्र भएको कारणले यी पात्रहरू व्यक्तिगत भूमिकाका पात्रहरू हुन् ।

४.१.३ तकदिर उपन्यासका पात्रहरूको तालिकागत चरित्र वर्गीकरण

तलिका नं २

क.सं.	पात्रको नाम	औपन्यासिक भूमिका			लिङ्ग		स्वभाव		अनुकूलता		आसन्नता		आबद्धता		प्रतिनिधित्व	
		प्रमुख	सहायक	गौण	पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग	गतिशील	स्थिर	अनुकूल	प्रतिकूल	मञ्चीय	नेपथ्य	बद्ध	मुक्त	वर्गीय	व्यक्तिगत
१	बलदेव	+	−	−	+	−	+	−	+	−	+	−	+	−	+	−
२	देवकी	+	−	−	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
३	देवकीका बाबु	−	+	−	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
४.	देवकीकी आमा	−	+	−	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
५.	देवकीकी सासू	−	+	−	−	+	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−
६.	देवकीका ससुरा	−	+	−	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
७.	देवकीकी फुपू	−	+	−	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
८.	देवकीका फुपाजु	−	+	−	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
९.	देवकीकी जेठानी	−	+	−	−	+	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−

१०	देवकीका जेठाजु	−	+	−	+	−	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−
११	देवकीका देवर	−	+	−	+	−	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−
१२	देवकीकी नन्द	−	+	−	−	+	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−
१३	देवकीका छोरा	−	+	−	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
१४	देवकीकी छोरी	−	+	−	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
१५	सुन्तली	−	+	−	−	+	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−
१६	नक्कली	−	+	−	−	−	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−
१७	काले दमाई	−	+	−	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	+	−
१८	झिल्के	−	+	−	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
१९	गणेश	−	+	−	+	−	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−
२०	केदारे	−	+	−	+	−	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−
२१	नरे	−	+	−	+	−	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−
२२	नीलकण्ठ	−	+	−	+	−	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−

२३	योगी	−	+	−	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−	−	+
२४	हस्तबहादुर	−	+	−	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−	−	+
२५	दीनबन्धु	−	+	−	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	+	−
२६	चमेली	−	+	−	−	+	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−
२७	देवकीकी आमाजू	−	+	−	−	+	−	+	−	+	−	+	+	−	+	−
२८	देवकीकी देउरानी	−	+	−	−	+	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−
२९	कान्छी दिदी	−	+	−	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−	−	+
३०	साधु	−	+	−	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−	−	+
३१	पुछारघरे काका	−	+	−	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
३२	नक्कले जैसा	−	+	−	+	−	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−
३३	सेती	−	+	−	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−	−	+
३४	गोठालो कान्छो	−	+	−	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−	−	+
३५	यमे	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+	−	+	+	−

३६	कुले	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+	−	+	+	−
३७	जर्कटे	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+	−	+	+	−
३८	जसे	−	−	+	+	−	−	+	−	−	−	−	−	+	+	−
३९	डुँडे	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+	−	+	+	−
४०	लोके	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+	−	+	+	−
४१	माघे	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+	−	+	+	−
४२	टिके	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+	−	+	+	−
४३	गोरे	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+	−	+	+	−
४४	कटुवाल काइँलो	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+	−	+	+	−
४५	मने	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+	−	+	+	−
४६	देवे	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+	−	+	+	−
४७	गब्बे	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
४८	मुसेकान्छा	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+

४९	केवले	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+	−	+	+	−
५०	इमे	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+	−	+	+	−
५१	नन्दलाल	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+	−	+	+	−
५२	झापले साहू	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+	−	+	+	−
५३	बाहुन जेठो	−	−	+	+	−	−	+	+	−	+	−	−	+	−	+
५४	क्षेत्री माइलो	−	−	+	+	−	−	+	+	−	+	−	−	+	−	+
५५	जन्तरे माजन	−	−	+	+	−	−	+	−	+	+	−	−	+	+	−
५६	पुर्नी	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
५७	सुन्तली क्षेत्रिनी	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
५८	च्यान्टी कमिनी	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
५९	लुती मगर्नी	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
६०	काली घर्तिनी	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
६१	माइली नेवार्नी	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+

६२	कान्छी भोटिनी	–	–	+	–	+	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
६३	पातली कमिनी	–	–	+	–	+	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
६४	टाउके मगर	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
६५	माईली	–	–	+	–	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
६६	कान्छी	–	–	+	–	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
६७	काईली	–	–	+	–	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
६८	महेश्वरी	–	–	+	–	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
६९	थेप्ची	–	–	+	–	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
७०	गोमा	–	–	+	–	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
७१	काली	–	–	+	–	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
७२	डल्ली	–	–	+	–	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
७३	चेप्टी	–	–	+	–	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
७४	पातली	–	–	+	–	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+

७५	नरी	−	−	+	−	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
७६	नारायणी	−	−	+	−	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
७७	नर्मदा	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
७८	गङ्गा	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
७९	विष्णुमाया	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
८०	भक्तमाया	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
८१	वाटुली	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
८२	पार्वती	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
८३	अन्तरी	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	+	−
८४	तर्सिनी	−	−	+	−	+	−	+	−	+	−	+	−	+	+	−
८५	मास्टर	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+	−	+	+	−
८६	धुर्वी	−	−	+	−	+	−	+	−	+	−	+	−	+	+	−
८७	जनी	−	−	+	−	+	−	+	−	+	−	+	−	+	+	−

८८	कान्छा दोपरे	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	+	−
८९	हरिभक्तेको छोरो	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	+	−
९०	सानमुखे	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	+	−
९१	काल काधे	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	+	−
९२	रुद्रे	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	+	−
९३	मनिकी माइली	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	+	−
९४	पैयाबोटे	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	+	−
९५	डाँडेधामी	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	+	−
९६	भट्टराईकी विधवा छोरी	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	+	−
९७	देवेको भाइ	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	+	−
९८	नारने	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
९९	हरिभक्त	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	+	−
१००	साना पण्डित	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	+	−

१०१	अन्तरे पण्डित	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	+	−
१०२	डाँडाघरे बाजे	−	−	+	+	−	−	+	+	−	+	−	−	+	−	+
१०३	पुछारघरे काका	−	−	+	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
१०४	टिनघरे	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
१०५	झिँगटी घरे	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
१०६	अन्तरी बुहारी	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
१०७	डाँडाघरे	−	−	+	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−	−	+
१०८	नयाँ घरे	−	−	+	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−	−	+
१०९	डाँडाकी बुहारी	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
११०	ताप्लेजुङको केटो	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
१११	फिदिमको भण्डारी	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
११२	पुरोहितको छोरो	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
११३	चमेलीको छोरो	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+

११४	चमेलीकी छोरी	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
११५	पल्ला घरको काले	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
११६	वेसी घरे	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
११७	मतान घरे	−	−	+	+	−	−	+	+	−	+	−	−	+	−	+
११८	माझ घरे	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
११९	तल्लाघरकी पुन्टी	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
१२०	डाँडाघरे साइँलो	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
१२१	धने	−	−	+	+	−	−	+	−	+	+	−	−	+	+	−
१२२	मुक्ते	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+	−	+	+	−
१२३	काईली भोटिनी	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
१२४	मनिकी कान्छी	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
१२५	सेतो काधे	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
१२६	पुरोहित	−	+	−	+	−	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−

१२७	साइँलो	−	−	+	+	−	−	+	+	−	+	−	−	+	−	+
१२८	मुसे	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
१२९	पल्ला घरकी डल्ली	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
१३०	सिरान घरकी ठूली	−	−	+	+	−	−	+	+	−	+	−	−	+	−	+
१३१	गैराघरे धामी	−	−	+	+	−	−	+	+	−	+	−	−	+	−	+

४.१.४ 'तकदिर' उपन्यासमा प्रयुक्त प्रमुख पात्रहरूको चरित्र विश्लेषण

क, देवकी

देवकी एकचेपाको आम्बेजानीमा निम्न मध्यम वर्गीय आर्थिक अवस्था भएको परिवारमा जन्मिई फुपूका कारणले बलदेवसँग ७ बर्षको उमेरमा विवाह गरी पाकतिनमा आएकी यस उपन्यासकी प्रमुख नारी पात्र हो । विवाहपछि ३ बर्षसम्म माईतमा बसी पुनः देवकी घरमा आइ सासू-ससुरा, नन्द जेठाजु-जेठानीहरूसँग बसी काम गर्न थाल्छे । गरिबकी छोरी, गरिबकै बुहारी, घरमा चौबीसै घण्टा काम गर्दा पनि देवकीका परिवार खुसी हुँदैन थिए । घरमा लोग्ने र सासूको कुटाइ खाई राती फुपूकहाँ भागेर ज्यान बाचाई माईत गई बस्न लाग्दा जवानीको पूर्वावस्थाका कारण गाउँका यौनपिपासुहरूको गिद्धेनजरको कारण र नक्कले जैसाजस्ता समाज भाँडाहरूको आँखामा परी ऊ पुनः १५ बर्षको उमेरमा घर फर्किन्छे र गर्भिणी हुन्छे । आफ्नो श्रीमान् घरको काम गर्दै नगर्ने, गाउँका रन्डीहरू बटुल्ने तथा रक्सी तथा चुरोट खाएर हिड्ने गर्थ्यो । केही समयपछि देवकीले छोरो जन्माउँछे । जीवनका सारा आशा भरोसा छोरोमा देख्छे । परन्तु तिन महिनापछि छोरोको मृत्यु हुँदा पागल जस्ती हुन्छे । केही समयपछि पुनः गर्भवती भई मरेको बच्चा जन्माउँछे । त्यसपछि निकै लामो समयसम्म ऊ गर्भिणी नभएको भन्ने बहाना गरी श्रीमान्ले अर्की स्वास्नी ल्याउँदा घरमा सदादिन झगडा, कुटाकुट, कोलाहल मच्चिन थाल्छ । फलतः देवकी मर्न भनी खोलामा पुग्छे खोलामा एक साधुले बचाई विभिन्न ज्ञानगुणका कुरा सिकाएर घर पठाउँछ । खोलाबाट फर्किएपछि पुनः घरमा देवकी र उसकी सौता सुन्तलीको दिनानुदिन झगडा पर्दछ । त्यसबेला सुन्तली गर्भिणी थिई । केही समयपछि उनले मरेको बच्चा जन्माउँछे । सुत्केरी हुँदा तागतिलो खान नपाएको तथा दिनरात देवकीसँग झगडा गर्नु परेकोले सुन्तलीले बलदेवसँग झगडा गरी पोइल जान्छे । देवकीले लोग्नेले जुवामा हारेर आफ्नो खेतबारी राखी पैसा लिएको कागज लिन महाजनसँग निकै बल गर्दा पनि असफल भएपछि आफ्नै जग्गा अधियामा लिइ कमाउन थाल्छे । लोग्ने मुग्लान गएको कारणले सातवटा बच्चाबच्ची लिएर एक्लै सङ्घर्ष गरी बसि रहेकी देवकीको श्रीमान्ले मुग्लानमा पनि तरूनीका पछि लागि धन कमाउन नसकी त्यतिकै फर्कदा ठूलो चोट पर्छ । मुग्लानमा गएको श्रीमान् मरेको चिठी आएपछि छाती पिटीपिटी आफ्नो जिन्दगीलाई धिकार्दै बालबच्चाहरूको स्याहार सुसार गरी बसिरहेकी देवकीलाई गाउँका स्त्री लम्पटहरूले नराम्रो चिताउँदा पनि एकभक्त रही स्वामीदेवकै धर्ममा रहन्छे । अचानक एकदिन बेलुकी आफ्नो

मरेको लोग्ने घर फर्केपछि पुनः उसमा आशाको दियो बल्न थाल्यो । लोग्ने मुग्लानबाट फर्केपछि र माजनले घरबारी फिर्ता नदिएपछि त्यही महाजनसँग बाटो खर्च स्वरूप तिनसय रुपैया लिई आफ्नी कान्छी बहिनी बसेको ठाँउ मधेशतिर आफ्ना लोग्ने, बालबच्चाहरूसहित जान लाग्दा धरान इटहरी राजमार्गमा पुग्दा ट्रकले किचेर मर्छे ।

यसप्रकार जीवनको सात वर्षे बाल्यावस्थामा विवाह भई अर्केको सम्पत्ति जस्तै हुन पुगेकी देवकीले १२/१३ बर्षदेखि नै घरका सासू, नन्द, देवर, जेठाजु, जेठानीहरूको कष्ट र रुखो वचन खपी दिनरात काममा खटिइ, लोग्ने र सासूको कुटाइ खाएर अनि छुट्टै बस्दा पनि श्रीमान्‌को अन्याय, अत्याचार, दमन, शोषणको सिकार बनी जीवनभरि नै दुःखिया जिन्दगी बिताइरही । कहिले सासू र श्रीमान्‌ले कुट्ने, कहिले लोग्नेले अर्की स्वास्नी ल्याउने, कहिले लोग्ने अर्की आइमाईसँग लागि कयौँ दिनसम्म घर नआउने, कहिले आफ्नो आशाको पूर्ण केन्द्रबिन्दु छोराको मृत्यु हुने, कहिले ७/८ वटा बालबच्चा आफूलाई सुम्पिई लोग्ने मुग्लान जाने, मुग्लानबाट पनि धन कमाएर ल्याउन नसक्ने, घरका बालबच्चाहरूले पेटभरि खान र एक झुम्रो लाउन नपाउँदा मासु नै खाउँला झैं गर्ने जस्ता कष्टमा जीवनभर पिल्सिइ रहँदा पनि आफ्नो चरित्रमा कुनै परिवर्तन नल्याउने देवकी स्थिर चरित्रको रूपमा प्रस्तुत उपन्यासमा अद्योपान्त आएकी छे । उपन्यासलाई गति दिनको लागि ७ वर्षे आलो काँचो अवस्थादेखि लिएर कसैकी स्वास्नी, कसैकी बुहारी, कसैकी भाउजू , कसैकी सौता, कसैकी आमा तथा कुनै बखतकी विधवा अनि पुनः सधुवा आदिको रूप धारण गरी औपन्यासिक कार्यव्यापारमा सहयोग गरेकी देवकी यस उपन्यासकी केन्द्रीय नारी पात्र हो । जीवनभरका सम्पूर्ण समय दुःखी तकदिर लिएर जन्मिएकी देवकीकै भाग्यको खेलसँग उपन्यासको शीर्षक तय गरिएको छ । सामाजिक संरचनामा देवकीको जस्तो दुःख समाजका अन्य पात्रहरूले वा व्यक्तिहरूले पनि पाइ रहेको कारणले देवकी यस उपन्यासकी वर्गीय पात्र हो । जीवनरूपी संसारका प्रत्येक पाइलामा सदा क्षण दुःख मात्र पाइ रहँदा पनि आफ्नो कर्तव्य पूरा गर्न सदा उद्धत रहने देवकीलाई यस उपन्यासको अनुकूल केन्द्रीय नारी पात्रको रूपमा लिन सकिन्छ ।

ख, बलदेव

बलदेव प्रस्तुत **तकदिर** (२०४२) उपन्यासको प्रमुख पुरुष पात्र हो । बलदेवकै नकारात्मक चारित्रिक आदतका कारणले उसकी पत्नी देवकीले पाएको दुःखको राम कहानी यस उपन्यासमा भएको कारणले उपन्यासको शीर्षक तकदिर उसँग सम्बन्धित र सफल

देखिन्छ । बलदेव पूर्वी नेपालको तेह्रथुम जिल्लाको खाम्लालुङ्ग गा.वि.स.को पाक्तिन भन्ने ठाउँमा निम्न मध्यम वर्गीय आर्थिक अवस्था भएको परिवारको साइँलो छोरोको रूपमा जन्मिएको हो । ९ बर्षको कलिलो उमेरमा विवाह भएको बलदेव घरको कुनै काम नगर्ने, काम लगाए पनि विभिन्न बहानामा बिगारिदिने, पढाइ लेखाइ शून्य भएको, प्रायः घरमा नबस्ने तथा गाउँका छुल्याहा र बदमास केटाहरूको सङ्गत गरी हिड्ने नकारात्मक प्रवृत्तिको थियो । आफ्नो छोरो बलदेवको यस्तो नकारात्मक चरित्रदेखि बलदेवका बाबुले बल्लतल्ल फकाई फुल्याई गाउँकै एक व्यक्ति पुछार घरे काकासँग काम गर्न आसाम पठाउँछ । आसामबाट पनि बलदेवले पैसा कमाई ल्याउनुको सट्टा तास जुवा खेल्न, रक्सी खान, रन्डीबाजी गर्न, चुरोट खान मात्र सिकेर आउँछ । केही समयपछि बाबुआमाबाट छुट्टिएर बसेको बलदेव घोर बिमारी पर्छ । बिमारीबाट उत्रिएपछि बलदेव नक्कलीसँग प्रेम गरी अझ बढी बदमास बन्दछ । घरमा देवकी प्रशव व्यथाले छट्पटाई जीवन-मरणको दोसाँधमा रहेको बेलामा पनि बलदेव सुन्तलीसँग लाग्दछ । उसको पहिलो बच्चा छोरो मर्दा आफ्नो श्रीमतीलाई सम्झाउने क्रममा अर्को स्वास्नी ल्याउँदिन भन्ने बलदेव दोस्रो सन्तानमा मरेकी छोरी जन्मिएपछि र लामो समयसम्म अर्को सन्तान नहुँदा फेरि अर्की स्वास्नी ल्याउने कुरा गरी आफू ब्राहमण जातको भएर पनि क्षेत्रिनी जातकी सुन्तलीलाई ल्याउँछ । त्यसबेला सुन्तली गर्भिणी थिइन् । दैनिक घर परिवारमा झगडा, कुटाकुट, लुछालुछ, श्रीमान्ले पनि त्यति ख्याल नगरेको कारणले सुन्तली मरेको बच्चा जन्माएको केही समयपछि पोइल जान्छे । एकदिन देवकी माईत गएको र बलदेव घरमा बसिरहेको बेला गणेश नामको छुल्याहा आई बलदेवलाई केदारे महाजनकहाँ लागि जुवा खेलाई सात सय रुपैया ऋण दिएर अनपढ भएको कारणले रु १०,०००/- को भर्पाइको कागजमा सहीछाप गराउँछ । महाजनको उक्त रकम तिर्न नसकेपछि बलदेवले आफ्नो जग्गा साहुलाई दिई त्यही जग्गा अधियामा कमाउन थाल्छ । त्यस बेलासम्म उसको ७/८ वटा बच्चाहरू पनि भइ सकेको कारणले बलदेवलाई परिवार धान्न निकै गाह्रो हुन्छ । फलतः बलदेव पुछार घरे काकासँग धन कमाउन स्वास्नी छोराछोरीको अनुमति बिना नै पुनः आसाम जान्छ । आसाममा पुग्दा विभिन्न हन्डर, ठक्कर खाँदा पनि ऊ फेरि चमेलीसँग प्रेम गर्न थाल्छ । चमेलीसँगको प्रेममा चमेलीको लोग्ने हस्तबहादुरलाई समेत षड्यन्त्र गरी मार्न लाग्दा पूर्ण असफल भई विपरीत परिणाम आई चमेलीको मृत्यु भएपछि उसलाई ठूलो चोट पर्छ । आपसमा एक साहु छोडी अर्को, कम कमाई, गाली बेइज्जती, कुटाई खाने आदि विभिन्न कष्टपूर्ण जिन्दगी व्यतित गरी ऊ

त्यहाँबाट घर फर्कन्छ । तर घरमा ऊ चढेको बस पल्टिएर नदीमा परी बलदेव मऱ्यो भन्ने चिठी पहिले नै पुछार घरे काकाले पठाएकाले उसको काजकिरिया भैसकेको हुन्छ । बेलुकीको समयमा ऊ घर पुग्दा भूत भनी उसकी श्रीमती तथा गाउँलेहरूले उसलाई झन्डै मारेथे । त्यसपछि पुनः ऊ आसामतर्फ नै जान्छ । त्यहाँ ऊ निकै विरामी पर्दा चमेलीको श्रीमान् हस्तबहादुरले बचाउँछ र दीनबन्धुका मातृभूमिप्रेमी र राष्ट्रप्रेमले ओतप्रोत भएको कुराका कारण पुनः घर आई तिन सय रुपैया बाटो खर्च लिई आफ्ना सारा घर खेतबारी महाजनलाई बुझाइ श्रीमती छोराछोरीसहित कान्छी साली बसेको ठाउँ मधेसमा बसाइँ सर्ने क्रममा बाटामा श्रीमतीको मृत्यु हुन्छ ।

यसरी जीवनका पूर्वार्धका दिनहरूमा प्रतिकूल चरित्र धारण गरी चुरोट, रक्सी खाई, तास जुवा खेली रन्डीबाजी गरी हिँड्ने बलदेव त्यसै नकारात्मक चरित्रका कारण जीवनका उत्तरार्धमा ठूलो दुःखको दलदलमा फस्दछ । कामपुरुषको रूपमा उपन्यासमा देखा परेको बलदेव यौन असन्तुष्टिको कारणबाट दुर्व्यसनी, व्यभिचारी बनी आफ्नो परिवारलाई दुःख दिन्छ । तरूनीहरूसँग लागि रन्डीबाजी गर्ने बलदेव काले दमाईसँग कुरा गर्ने क्रममा भन्छ ।

“जसरी नयाँ नयाँ चिज खाँदा नयाँ नयाँ स्वाद चाख्न पाइन्छ, त्यसरी नै नयाँ नयाँ तरूनीसँग जाँदा जवानीको नयाँ स्वाद लिन पाइन्छ मोरा । जवानीको भोक असाध्यै लाग्छ मलाई जवानीको भोक खप्नै सक्दिन म । मलाई सधैँभरी स्वास्नीमान्छे चाहिन्छ, सिर्फ स्वास्नी मान्छे, त्यो बाहुनी, दमिनी, कमिनी, सर्किनी, जातकी ,अजातकी, बिग्रिएकी, सद्धे, बिहे भएकी, नभएकी, बूढी, तरूनी, नानीकी आमा, कालीकी आमा, सेती, काली जे होस् । जात भात, सानो, ठूलो भन्दैन जवानीले । स्वास्नी मान्छे धर्तीजस्तै शुद्ध र गङ्गाजीजस्तै पवित्र हुन्छन् । अर्काकी स्वास्नी पनि शुद्धै हुन्छे ।”पृ.(९४)

यसरी समग्रमा बलदेव जीवनका पूर्वार्धमा जेजति दुर्व्यसनी र फटाहा भए तापनि उत्तरार्धमा स्वास्नी छोराछोरी लिइ मधेसतिर बसाई सरेकाले अनुकूल र चरित्र सुधार गरेको कारणले गतिशील पात्रको रूपमा प्रस्तुत उपन्यासमा अधोपान्त सक्रीय भूमिका निर्वाह गरेको प्रमुख पात्र हो । गाउँका धनीमानी भनाउँदा गरिबमारा, शोषक, सामन्तीहरूको थिचोमिचो, बल मिच्याई र अशिक्षाको कारणले सारा सम्पत्ति महाजनलाई सुम्पिई बसाई सर्ने बलदेव गरिबहरू तथा थिचोमिचोमा पर्ने व्यक्तिहरूको वर्गीय पात्र हो । यिनै विविध चरित्र प्रदर्शन गरी बलदेव प्रस्तुत **तकदिर** उपन्यासमा उपस्थित भएको छ

ग. अन्य चरित्रहरू

माथि चर्चा गरिएका देवकी र बलदेव बाहेक **तकदिर** उपन्यासमा विभिन्न सहायक कार्य व्यापार सम्पादन गर्ने सहायक पात्रका रूपमा देवकीका छोराछोरी, सासू-ससुरा, आमाबाबु , फुपू-फुपाजु, नन्द, देवर, नक्कली सुन्तली, काले दमाई, झिल्के, गणेश, केदारे, नरे, नीलकण्ठ, योगी, चमेली, हस्तबहादुर, दीनबन्धु, पुरोहित आदि छन् ।

उपन्यासमा प्रयुक्त देवकीका छोराछोरी दुःखी देवकीका काखबाट जन्मिएका कहिल्यै मिठो खान र राम्रो लाउन नपाएका, सदा दुःखको भुमरीमा परी सुख र मीठो खानेकुराको अनुभूत गर्न नपाएका तर उपन्यासमा अनुकूल अनि वर्गीय चरित्र प्रदर्शन गर्न सफल भएका सहायक पात्रहरू हुन् । देवकीको ससुरो कसैसँग झगडा नगर्ने, कसैलई गाली नगर्ने, परिवारमा मिलेर बस्ने अनुकूल प्रवृत्ति भएको सहायक पुरुष पात्र हो । देवकीकी सासू बुहारीलाई पूर्ण रूपले काममा दलाउने र पेटभरि खान नदिने , पिट्ने, परिवारमा शोषण गर्ने, प्रतिकूल चरित्रकी वर्गीय नारी पात्र हो । देवकीका आमाबाबु यस उपन्यासका छोरीको आमाबाबु भई कर्तव्यमा लिप्त सकारात्मक र अनुकूल चरित्रका वर्गीय पात्र हुन् । देवकीका फुपू-फुपाजु यस उपन्यासका अनुकूल चरित्र हुन् । उनीहरूले नै देवकीलाई मागी बलदेवसँग विवाह गराइ दिएका थिए । माइतीको चिनोको रूपमा आफ्नै भदैलाई आफ्नो गाउँमा विवाह गरिदिँदा माईतीको याद कम हुने तथा जीवनरूपी कर्तव्य पूरा हुने ठानी फुपूले त्यसो गरेकी थिइन् । यसर्थ उनीहरू यस उपन्यासका अनुकूल, वर्गीय चरित्रको रूपमा देखा परेका छन् । देवकीका नन्द र देवर यस उपन्यासका प्रतिकूल चरित्र हुन् । आमाको संसर्गमा लागि देवकीमाथि राज्य गर्ने तथा देवकीलाई गाली गर्ने, कुट्ने, दुःख दिने चरित्रका रूपमा आएका उनीहरू वर्गीय चरित्रभित्र परेका छन् । सुन्तली यौनोन्मत्ता युवती हो । ऊ बलदेवसँग केही दिन बसेर अन्तै पोइल जान्छे । चमेली यौन असन्तुष्टिले ग्रसित नारी हो । ऊ बलदेवसँग लागेर पतिको हत्या गर्ने षड्यन्त्रले गर्दा आफू र आफ्ना छोराछोरी समेत गुमाउँछे । हस्तबहादुर चमेलीको लोग्ने हो । उसले श्रीमतीको षड्यन्त्रमा छोराछोरी र श्रीमतीसमेत गुमाउन पुगेको छ यद्यपि ऊ मानवतावादी चरित्रको रूपमा उपन्यासमा देखा परेको छ । उसले मर्न लागेको बलदेवलाई औषधोपचार गरी बचाएको छ । योगी अध्यात्मवादी, परोपकारी चरित्र हो । उसले आत्महत्या गर्न गएकी देवकीलाई जीवन दर्शनको शिक्षा दिएर आत्महत्या गर्नबाट रोकेको छ । गणेश, केदारे, नरे, नीलकण्ठ गाउँका धूर्त, शोषक, फटाहा, जाली पात्रका रूपमा आएका छन् । उनीहरू अशिक्षित अपठित व्यक्तिहरूलाई ऋण दिएर

जुवा खेलाई सम्पत्ति हत्याउने, जालसाँझी काम गर्ने र गरिब वर्गको उठिबास गराउने चरित्रका रूपमा देखिएका छन् । दीनबन्धु देशप्रेमी, सङ्घर्षशील युवक पात्रका रूपमा आएको छ । उसले विदेशिएका नेपालीहरूलाई मातृभूमि र स्वदेशका बारेमा जानकारी गराई स्वदेश फिराउने काम गरेको छ । पुरोहित द्रव्यलोलुप चरित्रको रूपमा देखा परेको छ । उसले पैसाको लागि पहिले अशुभ काम गरी त्यसै दिन शुभ मंगल काम गर्न नहुनेमा गरेको छ । उपन्यासमा प्रयुक्त अन्य पात्रहरूको भूमिका भने नगन्य मात्र रहेको छ ।

४.२. पार्वती उपन्यासमा पात्र विधान

४.२.१ चरित्र र तिनको स्थिति

पार्वती (२०४३) उपन्यास सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास भएको कारणले यसमा गाउँ तथा सहरमा पाइने विभिन्न नामकरणका यथार्थवादी पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छ । नारीकेन्द्री सामाजिक यथार्थवादी यो उपन्यास बहुपात्रद्वारा संरचित छ । यस उपन्यासमा प्रमुख सहायक तथा गौण गरी सवा सय जनाको हाराहारीमा पात्रहरू रहेका छन् । यस उपन्यासमा पार्वती , रामनाथ, ज्योतिष, पार्वतीकी सौता, बाहुन काइँलो, क्षेत्री माइलो, सेती, मदन, मदनका श्रीमतीहरू, बूढीआमा, मानबहादुर, प्रकाश, कुमार, पार्वतीकी सासू, काका, होटलवाल्नी, किस्ने जस्ता पात्रहरूको औपन्यासिक कार्य व्यापारबाट एउटा सिङ्गो उपन्यासको जन्म हुन पुगेको छ । यी पात्रहरूले उपन्यासमा परोक्ष वा प्रत्यक्ष रूपमा गति दिने काम गरेका छन् । लिङ्गगत हिसाबमा पुरुष पात्रभन्दा नारी पात्रहरू केही मात्रामा कम देखिए तापनि औपन्यासिक प्रमुख भूमिका भने नारीको प्रमुख रहेको छ । एकातिर पार्वती स्वयम् नारी हो । उपन्यासमा अधोपान्त उसको उपस्थिति रहेको छ । अर्कातिर भागीरथीले पार्वतीलाई मागेर नीलकण्ठसँग विवाह गर्ने प्रमुख काम पनि नारीबाटै भएको छ । प्रमुख क्रियाव्यापार नारी पात्रहरूबाट भएको कारणले पनि उपन्यास नारी केन्द्रित हुन पुगेको हो ।

पार्वती (२०४३) उपन्यासमा केही पात्रहरू प्रत्यक्ष रूपमा नआए तापनि घटना तथा इतिहासलाई सम्झने वा स्मरण गर्ने क्रममा आएका छन् । राजा दशरथ, कृष्ण, गोपिनी, जसोदा, शिवजी, धने, मने, रने, कुल प्रसाद, धन प्रसाद, नागदहको ढुङ्गााना, मगर केटो, खरिदार्नी, हवल्दार्नी, वहिदार्नी, विष्णु, लक्ष्मी, ब्रह्मा, महर्षी व्यास, इन्द्र, रावण, कामदेव, सावित्री, गार्गेयी, भृकुटी आदि त्यस्ता पात्रहरूको स्थानमा पर्दछन् । यस उपन्यासमा एक सामाजिक संरचनामा रहने धनी, गरिब, शोषक, शोषित, महिला, पुरुष, ठूला जात भनिने,

साना जात भनिने, शिक्षित, अशिक्षित, विभिन्न पेशा जस्तै किसान , मजदुर, शिक्षक, विद्यार्थी, ड्राइभर, पुलिस, हाकिम, पसले आदि पात्रहरू रहेका छन् । रामनाथ र जानकीजस्ता विवाह भएकी छोरीका बाबुआमा, बाहुन काइँलो तथा क्षेत्री माइँलो जस्ता छुल्याहा, सेतीजस्ती वैंशले छिल्लिएकी, मदन जस्तो अवसरवादी, बूढीआमा जस्ती तिरस्कृत काम गर्ने, प्रकाश, कुमार र काका जस्ता बिग्रिएका, कृष्ण अ. स. ई. जस्ता प्रशासनलाई हातमा लिई मन लागेको गर्ने प्रहरी कर्मचारी, होटलवाल र होटलवाल्नी जस्ता देखाउने र लुकाउने दुईथरी चरित्र भएका पात्रहरूको यथोचित उपस्थितिबाट उपन्यासको संरचनागत शरीर बनेको छ ।

४.२.२ चरित्र वर्गीकरण

४.२.२.१ औपन्यासिक भूमिका वा कार्यका आधारमा

प्रस्तुत **पार्वती** (२०४३) उपन्यासमा सुरुदेखि अन्त्यसम्म रहने प्रमुख पात्रको रूपमा रामनाथ, जानकी, गोपाल, पार्वती, र नीलकण्ठ छन् । कथानकको मूल प्रवाह तथा औपन्यासिक घटना सञ्चालनमा यिनै प्रमुख श्रेणीका पात्रहरूको भूमिका उल्लेख्य देखिन्छ ।

प्रमुख पात्रको भन्दा केही कम औपन्यासिक भूमिका वा कार्य गर्ने पात्रहरू पनि उपन्यासमा हुन्छन् । जसलाई सहायक पात्र संज्ञा भनिन्छ । प्रस्तुत पार्वती उपन्यासमा भागीरथी, ज्योतिष, पार्वतीको सौता, बाहुन काइँलो, क्षेत्री माइलो, सेती, मदन, मदनका ३ वटी श्रीमती, बूढीआमा, प्रकाश, कुमार, पार्वतीकी सासू, काका, होटलवाल्नी, कष्णे अ.स.ई. जस्ता पात्रहरूको औपन्यासिक उपस्थिति तथा कार्यव्यापारको आधारमा यिनीहरूलाई सहायक पात्रको रूपमा लिन सकिन्छ । यी पात्रहरूले उपन्यासमा प्रयुक्त प्रमुख पात्रहरूको मूल घटनाप्रवाहमा सहायक भूमिका र उपन्यासका मूल पात्रहरूको चारित्रिक विकासमा सहयोग पुऱ्याएका छन् ।

इतिहासका घटनाहरू सम्झने क्रममा स्मरणका रूपमा उपन्यासमा न्यून कार्य वा भूमिका बोकेर आएका पात्रहरू जसको उपस्थिति वा आवृतिक्रम ज्यादै न्यून हुन्छ । त्यस्ता पात्रहरू प्रस्तुत पार्वती उपन्यासमा राजा दशरथ, कृष्ण, गोपिनी, जसोदा, शिवजी, धने, मने, रने, कुल प्रसाद, धन प्रसाद, नागदहको ढुङ्गाना, मगर केटो, खरिदार्नी, सुवेदार्नी, हवल्दार्नी, बहिदार्नी, विष्णु, लक्ष्मी, ब्रह्मा, इन्द्र, महर्षी व्यास, रावण, कामदेव, सावित्री, गार्गेयी, भृकुटी आदि छन् ।

४.२.२.२ लिङ्गका आधारमा

प्रस्तुत **पार्वती** (२०४३) उपन्यासमा रामनाथ, गोपाल, नीलकण्ठ, ज्योतिष, बाहुन काइँलो, क्षेत्री माइलो, मदन, प्रकाश, कुमार, काका, किस्ने अ.स.ई., जगते, दले, धन प्रसाद, सुकुचा आदिजस्ता पात्रहरू पुरुष वर्गका पात्रहरू हुन् । यिनीहरूले उपन्यासमा पुरुष वर्गका पात्रहरूको भूमिका निर्वाह गरेका छन् । जानकी, पार्वती, भागीरथी, सौता, मदनकी श्रीमती, बूढीआमा, सेती, पार्वतीकी सासू, नारायणी, होटलवाल्नी, राधा, गोपिनी, बूढी कमिनी, मदनकी आमा, छोरी, खरिदार्नी, सुवेदार्नी, हवल्दार्नी, बहिदार्नी, सीता सावित्री आदि पात्रहरू स्त्रीपात्रका रूपमा उपन्यासमा प्रयुक्त छन् । यी पात्रहरूले उपन्यासमा नारी वर्गका पात्रहरूको भूमिका निर्वाह गरेका छन् । सङ्ख्यागत लैङ्गिक हिसाबमा हेर्ने हो भने पार्वती उपन्यासमा पुरुष पात्र भन्दा केही बढी नारी पात्रहरूको उपस्थिति देखिन्छ ।

४.२.२.३ स्वभावका आधारमा

उपन्यासमा प्रयुक्त प्रमुख वा सहायक पात्रहरूको औपन्यासिक कार्य व्यापार उपन्यासमा बढी हुने भएको कारणले यस्ता पात्रहरू गतिशील हुन्छन् । गौण पात्रहरू जसको उपस्थिति वा आवृति उपन्यासमा अति न्यून हुने हुनाले यस्ता पात्रहरू गतिहीन पात्रका रूपमा रहने गर्दछन् । प्रस्तुत **पार्वती** उपन्यासमा विवाह भएको घरमा परिवारको अत्याचारका कारणले माईतमा बसेकी पार्वती हुलाकको बैदारसँग घुम्न काठमाडौँ जानु, काठमाडौँमा बूढीआमाले गरेको देह व्यापारको काम मन नपरेर मर्न भनी हिडेकी पार्वती पछि त्यही काम गर्न राजी हुनु, साथै गोपाल सानो छँदा घरमा काम नगर्ने, पार्वतीसँग झगडा गर्ने, पढ्नु परेको कारणले बाबुलाई गाली गर्ने प्रवृत्तिको भए तापनि पार्वतीको विवाहपछि उसले पार्वतीलाई माया गर्ने तथा बाबुआमालाई पनि माया गर्न थाल्नु , पार्वतीलाई खोज्न सहर पुगेको गोपालमा ब्यभिचार पैदा हुनु, पार्वतीलाई भेटेर घर फर्किएपछि उसका सहरमा रहँदाको कुलत हट्नु जस्ता कारणले यी पात्रहरू गतिशील पात्रका रूपमा देखापरेका छन् । भने रामनाथ, जानकी, नीलकण्ठ, कुमार, प्रकाश, काका आदि पात्रहरू गतिहीन पात्रका रूपमा देखापरेका छन् । यी पात्रहरूको उपन्यासको सुरूमा देखाएको चरित्र उपन्यासको अन्त्यसम्म पनि उस्तै रहेको कारणले यी पात्रहरू गतिहीन पात्रहरू हुन् ।

४.२.२.४ अनुकूलतका आधारमा

उपन्यासमा उपस्थित भई औपन्यासिक कार्यव्यापार सम्पादन गर्ने क्रममा जुन पात्रले सामाजिक रीतिरिवाज, सामाजिक मान्यता चलन आदिको नियमभित्र रही कार्य गर्दछ त्यस्ता पात्रलाई सकारात्मक वा अनुकूल पात्र भनिन्छ । उपन्यासमा त्यस्ता पात्रहरूमा रामनाथ, जानकी, पार्वती, काली, जसोदा, शिवजी आदि छन् । त्यसको विपरीत सामाजिक रीतिरिवाज, सामाजिक मान्यता, चलन, कानुन आदि विपरीत कार्य गर्ने पात्रलाई नकारात्मक वा प्रतिकूल चरित्र भनिन्छ । प्रस्तुत पार्वती उपन्यासमा ज्योतिष, सौता, बाहुन, काँइलो, क्षेत्री माइलो, मदन, कृष्णे अ.स.ई., होटलवाल्नी, मानबहादुर आदि प्रतिकूल पात्रहरू हुन् ।

४.२.२.५ आसन्नताका आधारमा

मञ्चीय पात्रहरूले वर्तमानको र नेपथ्य पात्रहरूले भूतकालको प्रतिनिधित्त्व गरेका हुन्छन् । पार्वती उपन्यासमा प्रयुक्त प्रमुख तथा सहायक पात्रहरू पार्वती, रामनाथ, जानकी, गोपाल, नीलकण्ठ, ज्योतिष, सौता, बाहुन काइलो, क्षेत्री माइलो, सेती, मदन, कुमार, प्रकाश, काका आदि मञ्चीय पात्रहरू हुन् । यी पात्रहरूले उपन्यासमा प्रत्यक्ष उपस्थित भई संवाद प्रस्तुत गरेका छन् । दले, राधा, जसोदा, शिवजी, धने, मने, रने, कुल प्रसाद, धन प्रसाद, विष्णु, शिव, गणेश, देवी, सूर्य, भरिया, मगर केटो, नागा, साधु, साहेब आदि पात्रहरू नेपथ्य पात्र हुन् । यी पात्रहरूले भूतकालको प्रतिनिधित्त्व गरेका छन् । यी पात्रहरू प्रसङ्गमा मात्र उपस्थित भई संवादमा भाग लिएका छैनन् । त्यसैले यी पात्रहरू नेपथ्य हुन् ।

४.२.२.६ आबद्धताका आधारमा

पार्वती (२०४३) उपन्यासमा रहेका रामनाथ, जानकी, गोपाल, पार्वती, नीलकण्ठ, भागीरथी, ज्योतिष, सौता, बाहुन काइलो, क्षेत्री माइलो, सेती, मदन, बूढी आमा, प्रकाश, कुमार, काका, कृष्णे अ. स. ई., होटलवाल्नी आदि बद्ध पात्रहरू हुन् । यी पात्रहरूले औपन्यासिक संरचनामा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका कारणले यी पात्रहरूलाई उपन्यासबाट अलग्याउन नसकिने कारणले यिनीहरू बद्व पात्रका श्रेणीमा परेका हुन् । थानेदार, भृकुटी, गार्गेयी, सावित्री, हाकिम, टाइपिस्ट, कामदेव, रावण, इन्द्र, महर्षी व्यास, ब्रह्मा, कृष्ण, सीता, राम, लक्ष्मी, विष्णु, वहिदार्नी, हवल्दार्नी, सुवेदार्नी, खरिदार्नी आदि मुक्त पात्रहरू हुन् । यी पात्रहरू उपन्यासका बद्व पात्रहरूले संवाद प्रस्तुत गर्ने क्रममा प्रसङ्गमा

मात्र आएका कारणले यिनीहरूलाई उपन्यासबाट झिक्दा पनि औपन्यासिक संरचनामा कुनै असर नपर्ने हुनाले यिनीहरू मुक्त पात्रहरू हुन् ।

४.२.२.७ प्रतिनिधित्वका आधारमा

पार्वती (२०४३) उपन्यासमा प्रयुक्त रामनाथले विवाह भएकी छोरीको बाबुको रूपमा, जानकीले विवाह भएकी छोरीकी आमाको रूपमा, गोपालले विवाह भएकी बहिनीको दाजुको रूपमा, पार्वतीले सौतामाथि विवाह गरेर जाने दुलहीको रूपमा, नीलकण्ठले विवाह गरेकी श्रीमतीको श्रीमान्को रूपमा, ज्योतिषले धार्मिक संस्कार अनुसार विवाहको लग्न जुराउने तथा धार्मिक कार्य गर्ने ब्राह्मणको रूपमा, सौताले एक सौताले अर्को सौतामाथि गर्ने सौतेनी व्यवहार प्रदर्शन गर्ने चरित्रको रूपमा, बाहुन काइलो र क्षेत्री माइलोले गाउँका तरूनीहरूमाथि गिद्धे नजर लगाई ऱ्याल चुहाउने यौनपिपासुको रूपमा, मदनले चाप्लुसी घसेर मिठो बोलीमा तरूनीहरूलाई आफ्नो बसमा पारी बेच्ने तथा यौन सन्तुष्टि पुरा गर्ने पात्रको रूपमा, कृष्णे अ. स. ई.ले प्रशासनिक शक्ति हातमा लिई मन लागेको काम गर्ने भ्रष्ट पुलिसको प्रतिनिधिको रूपमा यस उपन्यासमा प्रस्तुत भएका कारणले यी पात्रहरू वर्गीय हुन् । दले, राधा, दशरथ, कृष्ण, गोपिनी, खर्पने युवती, जसोदा, शिवजी, धने, मने, रने, कुल प्रसाद, धन प्रसाद, विष्णु, शिव, गणेश, देवी, सूर्य आदिले व्यक्तिगत भूमिका निर्वाह गरेका छन् । उपन्यासमा यी पात्रहरूको चरित्र विचार, व्यवहार उनीहरूदेखि बाहेक अन्य कुनै पनि व्यक्ति, समूह आदिसँग नमिल्ने वा लागु नहुने भएको कारणले यी पात्रहरू व्यक्तिगत हुन् ।

४.२.३ पार्वती उपन्यासका पात्रहरूको तालिकागत चरित्र वर्गीकरण

तलिका नं ३

क्र.सं	पात्रको नाम	औपन्यसिक भूमिका			लिङ्ग		स्वभाव		अनुकूलता		आसन्नता		आबद्धता		प्रतिनिधित्त्व	
		प्रमुख	सहायक	गौण	पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग	गतिशील	स्थिर	अनुकूल	प्रतिकूल	मञ्चीय	नेपथ्य	बद्ध	मुक्त	वर्गीय	व्यक्तिगत
१	पार्वती	+	–	–	+	–	+	–	+	–	+	–	+	–	+	–
२	रामनाथ	+	–	–	–	+	–	+	+	–	+	–	+	–	+	–
३	जानकी	+	–	–	+	–	–	+	+	–	+	–	+	–	+	–
४	गोपाल	+	–	–	–	+	+	–	+	–	+	–	+	–	+	–
५	नीलकण्ठ	+	–	–	+	–	–	+	–	+	+	–	+	–	+	–
६	भागीरथी	–	+	–	–	+	–	+	+	–	+	–	+	–	+	–
७	ज्योतिष	–	+	–	+	–	–	+	–	+	+	–	+	–	+	–
८	सौता	–	+	–	–	+	+	–	–	+	+	–	+	–	+	–
९	बाहुन काइँलो	–	+	–	+	–	–	+	–	+	+	–	+	–	+	–
१०	क्षेत्री माइलो	–	+	–	+	–	–	+	–	+	+	–	+	–	+	–
११	सेती	–	+	–	–	+	–	+	+	–	+	–	+	–	+	–

१२	मदन	−	+	−	+	−	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−
१३	मदनकी श्रीमती	−	+	−	−	+	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−
१४	बूढी आमा	−	+	−	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
१५	प्रकाश	−	+	−	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
१६	कुमार	−	+	−	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
१७	पार्वतीकी सासू	−	+	−	−	+	−	+	+	−	−	+	+	−	+	−
१८	काका	−	+	−	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
१९	होटलवाल्नी	−	+	−	−	+	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−
२०	कृष्णे अ.स.ई.	−	+	−	+	−	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−
२१	सावित्री	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
२२	गार्गेयी	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
२३	सौताको छोरो	−	−	+	+	−	−	+	+	−	+	−	−	+	−	+
२४	सौताकी छोरी	−	−	+	−	+	−	+	+	−	+	−	−	+	−	+
२५	भृकुटी	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
२६	गोपालकी श्रीमती	−	−	+	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−	−	+
२७	नारायणी	−	−	+	−	+	−	+	+	−	+	−	−	+	−	+
२८	चन्द्र शमशेर	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+

२९	लाहुरे घर्ती	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
३०	काली	−	−	+	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
३१	मदनको छोरो	−	−	+	+	−	−	+	+	−	+	−	−	+	−	+
३२	मदनकी छोरी	−	−	+	−	+	−	+	+	−	+	−	−	+	−	+
३३	जगते	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
३४	होटेलवाल	−	−	+	+	−	−	+	−	+	+	−	−	+	+	−
३५	दले	−	−	+	+	−	−	+	+	−	+	−	−	+	−	+
३६	राधा	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
३७	बुढो	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
३८	राजा दशरथ	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
३९	कृष्ण	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
४०	गोपिनी	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
४१	अ.स.ई.	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
४२	खर्पने युवती	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
४३	स्कूले युवक	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
४४	स्कूले युवती	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
४५	तल्ला घरकी भाउजू	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+

४६	माथिल्ला घरकी काकी	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
४७	पल्ला घरकी दिदी	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
४८	पुछार घरकी बहिनी	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
४९	जसोदा	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
५०	शिवजी	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
५१	जानकीकी जेठानी	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
५२	जानकीकी जेठानीको छोरो	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
५३	जानकीकी जेठानीकी छोरी	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
५४	मने	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
५५	धने	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
५६	रने	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
५७	कुल प्रसाद	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
५८	धन प्रसाद	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
५९	विष्णु	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
६०	गणेश	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+

६१	देवी	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
६२	सूर्य	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
६३	नागदहको ढुङ्गाना	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
६४	टिनघरे	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+	+	−	+	−
६५	झिँगटीघरे	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+	+	−	+	−
६६	जानकीकी आमा	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
६७	जानकीकी ठूलीआमा	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
६८	माथिकी दिदी	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
६९	तलकी फुपू	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
७०	पार्वतीको देवर	−	−	+	+	−	−	+	+	−	+	−	−	+	−	+
७१	पार्वतीकी नन्द	−	−	+	−	+	−	+	+	−	+	−	−	+	−	+
७२	भान्जा	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
७३	भान्जी	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
७४	भतिजा	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
७५	भतिजी	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
७६	माईली	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
७७	माईली भाउजू	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+

७८	भरिया	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
७९	मगर केटो	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
८०	बाल विधवा बाहुनी	–	–	+	–	+	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
८१	बूढी कमिनी	–	–	+	–	+	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
८२	पसले	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
८३	कालीको जुवाइँ	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
८४	कालीको छोरो	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
८५	होटेलको नोकर	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
८६	मदनको बाबु	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
८७	मदनकी आमा	–	–	+	–	+	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
८८	मदनको भाइ	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
८९	मदनकी बहिनी	–	–	+	–	+	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
९०	सुकुचा	–	–	+	+	–	–	+	–	+	+	–	+	–	+	–
९१	नागा	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
९२	साधु	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
९३	साहेब	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
९४	गुन्डा	–	–	+	+	–	–	+	–	+	+	–	–	+	–	+

९५	भुँडीवाल व्यापारी	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
९६	माग्ने	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
९७	अन्धा	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
९८	लाटा	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
९९	बहिरा	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
१००	लङ्गटा	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
१०१	बूढीआमाको श्रीमान्	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
१०२	बूढीआमाको छोरो	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
१०३	बूढीआमाकी छोरी	–	–	+	–	+	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
१०४	बूढीआमाको जुवाइँ	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
१०५	बूढीआमाको नाति	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
१०६	जगते	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
१०७	अफिसर	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	+	–
१०८	अफिसरकी श्रीमती	–	–	+	–	+	–	+	+	–	–	+	–	+	+	–
१०९	अफिसरको छोरो	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
११०	खरिदार्नी	–	–	+	–	+	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
१११	सुवेदार्नी	–	–	+	–	+	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+

११२	हवल्दार्नी	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
११३	बहिदार्नी	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
११४	लक्ष्मी	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
११५	राम	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
११६	सीता	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
११७	कृष्ण	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
११८	ब्रह्मा	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
११९	महर्षी व्यास	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
१२०	इन्द्र	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
१२१	रावण	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
१२२	कामदेव	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
१२३	टाइपिस्ट	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
१२४	हाकिम	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
१२५	थानेदार	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+
१२६	पुलिस	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+

४.२.४. पार्वती उपन्यासमा प्रयुक्त प्रमुख पात्रहरूको चरित्र विश्लेषण

क. पार्वती

पार्वती (२०४३) उपन्यासको केन्द्रीय नारी पात्र पार्वती हो । पार्वतीकै केन्द्रियतामा यस उपन्यासले गति पाएको छ । पार्वती नियतिले ठगिएकी पहाड, पर्वत, गाउँघर आदिका चेलीहरूको प्रतिनिधिका रूपमा यस उपन्यासमा उपस्थित भएकी छ ।

विवाहको ज्ञानै नहुने सात बर्षको अबोध उमेरमा आमाको स्वीकृति बेगर नै बाबुको ढिपीले पार्वतीको विवाह सौतामाथि भएको थियो । ज्योतिषले पार्वतीको चिना हेरी पार्वतीको सौतेनी ग्रह भएको तथा पार्वतीको सौताले बच्चा नपाउने, पार्वतीको विवाह सौतामाथि नै हुने आदि जस्ता मनगढन्ते , कपोलकल्पित र रूढिगत कुरा गरेपछि सात वर्षकी पार्वतीलाई २५ वर्षको नीलकण्ठसँग बाबुले विवाह गरि दिएका थिए । सौताले छोराछोरी नपाउन्जेल वा विवाहका प्रारम्भिक दिनहरूमा पार्वतीले राम्रै व्यवहार पाए तापनि सौताले छोरा-छोरी पाएपछि सौताबाट पूर्ण पीडित हुन्छे । सौताले छोरी पाएपछि पार्वती माईतमा बस्न थाल्छे । माईतमा बस्दा पार्वतीका यौवनका उषारूपी कोपिलाहरू अङ्कुराउन थाल्छन् र गाउँका यौनपिपाशु युवकहरूका गिद्धेदृष्टिमा पर्न थाल्छे । यस कुराबाट बचाउन बाबु रामनाथले पार्वतीलाई पुनः पतिको घरमा पुऱ्याउँछन् । त्यहाँ रहँदा पार्वतीले अनेक तरहका दुःख, कष्ट, वेदना र क्रन्दन खानुपर्छ । सौता, लोग्ने र सौताका छोराछोरीहरूको अत्याचारको पराकाष्ठा भएपछि एक दिन आत्माहत्या गर्न गएकी पार्वतीलाई संयोगवश उसैलाई खोज्न गएको रामनाथले भेटी मर्नबाट जोगाइ पुन माईतमै लान्छ । ऊ माईतमा रहँदा हाटबजारमा भेट भएको हुलाकको बैदारको जालमा परी काठमाडौं पुग्छे । काठमाडौंमा बैदारबाट सतित्व गुमाई अनेक यातना भोग्न पुग्छे । बैदार अर्थात मदनको घरमा केही दिन भुक्याएर आश्रय पाए पनि वास्तविकता खुलेपछि त्यहाँबाट पनि लखेटिएकी पार्वती पशुपतिमा पुगी एउटी बूढीको शरणमा पुग्छे । केही दिन त्यही बूढीको घरमै बसी बूढीको देह व्यापार गर्ने कामको बारेमा थाहा पाएपछि र बूढीले पार्वतीलाई पनि त्यही काम गर भन्दा नमानी पार्वती त्यहाँबाट भागी आत्महत्या गर्न रानीपोखरीमा पुग्दा कृष्ण अ.स.ई. सहितका पुलिसहरूले बचाई एउटा होटलवाल्नीकहाँ राखिदिन्छन् । त्यस होटेलवाल्नीको चालामालामा पनि पूर्ण कल्मष पाएपछि पार्वती पुनः त्यही बूढी आमाकोमा पुगी देहव्यापार गरी गुजारा गरिरहेकी बखतमा उसैलाई खोज्न गएको दाजु गोपाल व्यभिचारी भई वेश्यालय पुग्दा पार्वतीलाई भेटी घर लगेर पार्वतीको पतिघर लगि पेटभाँडो सहितको अंश दिलाई फर्किन्छ । छुट्टै बस्न

थालेको छ महिनापछि लोग्नेको मृत्यु भइ २१ बर्षको पूर्ण यौवन कालमा पति सामीप्यको आशा गर्दागर्दै अन्ततोगत्वा पार्वती विधवा हुन्छे ।

यसरी उपन्यासको प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म नै उपन्यासमा उपस्थित भई विभिन्न स्वरूपको कार्य व्यापार गरेको कारणले पार्वती यस उपन्यासकी मुख्य पात्र वा नायिका हो । सात बर्षको उमेरमा विवाह भएपछि जीवनभरि नै उसमाथि विभिन्न व्यक्ति तथा परिवेशद्धारा घात-प्रतिघात भई नै रहे । दुई-दुई पटकसम्म मर्न तम्सिएकी पार्वतीलाई नियतिले मर्न पनि दिएन । जीवनदेखि नै दिग्दार लागि मर्ने कर्तुत गर्न चाहेकी पार्वती गतिशील पात्र हो । सदा सुख र आनन्दको आशा गरि रहने तर कुनै पनि कदममा सुख र आनन्द नपाएकी पार्वती पहाडमा जन्मिने, हुर्किने गरिब बाबुकी छोरीहरूको वर्गीय चरित्रको रूपमा प्रस्तुत उपन्यासमा उभिएकी छे । वैधव्य जीवन पछिको पार्वतीको जीवन के-कस्तो रहन्छ भन्ने कुरा "अस्थिपञ्जर" उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

ख. रामनाथ

रामनाथ पार्वतीको बाबु हो । उसका भागीरथी, गोपाल र पार्वती गरी तिन सन्तान छन् । भागीरथीको पहिले नै राम्रो घरमा विवाह भैसकेको कारणले घरमा दुई सन्तान आफू र उसकी श्रीमती गरी चार जना मात्र थिए । ऊ पार्वतीलाई परेको व्यथा, पीडा, दर्द र रोदनमा कर्तव्य र मायाको बिचमा पिल्सिएको पात्र हो । एकातिर छोराछोरीहरूको माया लागि रहने त अर्कातिर आफू बाहुन जाति भएको र आफ्नी छोरी तरूनी भएकोले गाउँका छुल्याहा यौन पिपासुहरूको हात पार्न सक्ने कारणले कर्तव्यको दोधारमा ऊ तड्पिइ रहन्छ । छोरीको बाबु भएर आफूले गर्नुपर्ने सबै कर्तव्यहरू बिना हिचकिचाहट पूरा गर्ने तथा गाउँले जोरीपारिले काटेका कुराको कुनै प्रतिक्रिया नगर्ने शालीन स्वभावको रामनाथ स्थिर चरित्रको पात्र हो । उपन्यासमा उसको कार्यव्यापार सकारात्मक भएकोले ऊ अनुकूल चरित्रको रूपमा रही छोरीको बाबुले गर्नुपर्ने माया र कर्तव्य दुबै पूरा गर्न सकेको वर्गीय चरित्रको रूपमा लिन सकिन्छ ।

ग. जानकी

जानकी पार्वती उपन्यासकी केन्द्रिय चरित्र पार्वतीकी आमा र रामनाथकी श्रीमती हुन् । जानकी आफ्ना सन्तानहरूलाई हृदय चिरेर वात्सल्यमा डुबाउने मातृ वात्सल्ययुक्त

नारी हुन् । जेठी छोरी भागीरथीको राम्रो घरमा विवाह भएको, छोरो गोपाल आफ्नै काखपोल्टामा रहेको परन्तु पार्वती उमेरमा काँचो तर सौतामाथि चारगुना बढी उमेरको व्यक्तिमाथि विवाह गरी गएकोले पिरले ज्यादै जलन भएर जानकीका दिनहरू बितेका छन् । आफ्नो पारिवारिक संरचना नबिगार्न हर्दम प्रयासरत जानकी केही नयाँ कुरा भएमा श्रीमान्सँग सल्लाह गरी निर्क्यौल निकाल्ने गर्छिन् । विवाह भएकी छोरीकी आमा जानकी वर्गीय र स्थिर चरित्र हुन् । सधैं आफ्नो कर्तव्यमा रहने जानकी यस उपन्यासकी मञ्चीय, बद्ध पात्र हुन् ।

घ. गोपाल

गोपाल रामनाथ र जानकीको छोरा र पार्वतीको दाजु हो । गोपाल पनि यस उपन्यासमा मुख्य पात्रको श्रेणीमा पर्दछ । गोपाल र पार्वती बालककालदेखि नै सँगै खेल्ने, सँगै खाने साथीजस्तो थिए । उपन्यासको अन्त्यमा गोपालले नै पार्वतीलाई उसको श्रीमान्सँग पेटभाँडो छुट्याउने काम गरेको हुनाले गोपाल यस उपन्यासको प्रमुख पात्रको श्रेणीमा परेको हो । सानो छँदा पार्वतीसँग खेल्ने क्रममा पार्वतीसँग झगडा गर्ने, कुट्ने तथा पढ्नु परेकोले बाबुलाई नसुन्ने गरी गाली गरे तापनि पछि पार्वतीको विवाह भएपछि उसको स्वभावमा परिवर्तन भएको छ । उसले पार्वती, बाबु तथा आमालाई माया गर्न थालेको छ । पार्वती मदनसँग सहर लागेपछि पार्वतीलाई खोज्न सहर पुगेको गोपाल व्यभिचारी भई सहरिया रमझममा भुलेर कुलतमा समेत फसेको थियो । ऊ व्यभिचारी भई वेश्यालयमा पुग्दा पार्वतीसँग भेट हुन्छ । पार्वतीलाई वेश्यालयबाट लिई घर आउँदा गाउँघरका जोरीपारिलाई तथा बुबाआमालाई यसो यसो भन्नु भन्ने ज्ञानगुनका कुरा सिकाएका कारणले ऊ बुद्धीमानी समेत भइ सकेको कुरा प्रष्ट हुन्छ । गोपालको औपन्यासिक कार्य व्यापारहरू कुनै एक विवाह भएकी बहिनीको दाजुको जस्तो भएकोले ऊ वर्गीय चरित्रको रूपमा सकारात्मक कार्यव्यापार भएको कारणले अनुकूल चरित्रको रूपमा देखिएको छ ।

ङ. नीलकण्ठ

नीलकण्ठ यस उपन्यासको पार्वतीको श्रीमान् हो । उसको पार्वतीसँग विवाह हुनुभन्दा अगाडि अर्कैसँग विवाह भइ सकेको थियो । जेठी श्रीमतीबाट कुनै पनि सन्तानको जायजन्म नभएको कारणले सन्तानको लागि आफू २५ बर्षको हुँदा ७ बर्षकी पार्वतीसँग

उनको विवाह भएको थियो । पार्वतीसँग विवाह भएको केही समयपछि जेठी श्रीमतीबाट सन्तान भएकाले नीलकण्ठले पार्वतीलाई हेला गर्न थाल्छ । जेठी श्रीमतीबाट पार्वतीले कयौं पटक गाली बेइज्जती तथा कुटाइ खाँदा पनि ऊ केही भन्दैन । यसर्थ ऊ स्वार्थी चरित्र भएको व्यक्ति हो । जेठी श्रीमतीबाट सन्तानोत्पादन भएपछि पूर्णरूपमा श्रीमतीकै रोहवरमा वा आदेशमा रहन थालेको नीलकण्ठ स्थिर चरित्रको व्यक्ति हो । उपन्यासको अन्त्य नै नीलकण्ठको मृत्युबाट भएको कारणले निलकण्ठ यस उपन्यासको प्रमुख चरित्रको श्रेणीमा पर्न सफल भएको छ । दुईटी श्रीमती ल्याउने घरमा अहोरात्र झगडा हुन्छ भन्ने वाद अनुरूप उसको घरमा सदा झगडा भइ रहने भएको कारणले नीलकण्ठ वर्गीय चरित्र भएको पात्र हो ।

च. अन्य चरित्रहरू

पार्वती (२०४३) उपन्यास प्रमुख, सहायक तथा गौण पात्र गरी सवा सय जति पात्रहरू भएको बहुपात्रीय उपन्यास हो । यस उपन्यासमा प्रयुक्त प्रमुख पात्र बाहेकका पात्रहरूमा भागीरथी पार्वतीकी दिदी हो । उसले नै पार्वतीलाई मागेर नीलकण्ठसँग विवाह गरि दिएकी थिइन् । ज्योतिषले चिना मिलाइ दिएर पार्वती र नीलकण्ठको विवाह जुराउने काम गरेको छ । चिना हेरी ज्योतिषले भनेको कुरा मान्दा पार्वतीले विपरीत जीवन भोग्नु परेको छ । बाहुन काइँलो र क्षेत्री माइलो जवानीको जोशले छिल्लिएका युवावर्गका रूपमा आएका छन् र उनीहरू समाजमा नारीहरूमाथि छेड्खानी गर्ने युवा वर्गका रूपमा आएका छन् । नीलकण्ठकी जेठी श्रीमती पार्वतीको सौता हो । उसले नेपाली समाजमा एक सौताले अर्को सौतामाथि गर्ने व्यवहारको भूमिका सक्रिय रूपमा गरेकी छे । सेती आमाको माया ममतामा हुर्केकी नारी हो । ऊ मदनको जालमा परेर बेचिन पुगेकी छे । उसले समाजका जालीझेलीहरूका फुल्याइँमा परेर बेचिन पुगेका चेलीबेटीहरूको प्रतिनिधित्त्व गरेकी छे । मदन समाजको स्वार्थी पात्रको रूपमा उपस्थित भएको छ । हुलाकको बैदार भएर काठमाडौबाट संक्रान्तिडाँडा पुगेको मदनले सेतीलाई बेच्ने र पार्वतीको सतित्व हरण गरी उसलाई बिचल्ली पार्ने काम गरेको छ । उसले समाजमा जाली र धूर्त कर्मचारीहरूको प्रतिनिधित्त्व गरेको छ । प्रहरी प्रशासनको कृष्णे अ.स.ई.ले आश्रयहीन पार्वतीलाई गरेको व्यवहारले नारीमाथिको पुलिसवर्गको दृष्टिकोण छर्लङ्ग भएको छ । होटलवाल्नीले आश्रयहीन पार्वतीलाई पुलिसको पञ्जाबाट छुटाएर आश्रय दिए पनि उसलाई जबरजस्ती वेश्यावृत्तिमा

लगाउने प्रयास गरेकी छे । बूढीआमाले आश्रयहीन भएर भौतारिएकी पार्वतीलाई आश्रय दिए तापनि कयौँ विवश नारीहरूलाई वेश्यावृत्तिमा लगाएर आफू पनि त्यसैबाट आर्थिक समस्याको सामाधान गर्दै आएकी र पार्वतीलाई पनि वेश्यावृत्तिमा लगाउन विवश छे । यस पार्वती उपन्यासका पात्र प्रकाश र कुमारको भूमिका खास त्यस्तो धेरै नभए तापनि उनीहरूले गाउँबाट काठमाडौँ अध्ययन गर्न जाने तमाम युवा वर्गहरूको प्रतिनिधित्त्व गरेका छन् । उपन्यासमा काकाको पनि खास भूमिका छैन । काकाले नेपथ्यबाट सहरिया विकृतिलाई छर्लङ्ग्याउने काम गरेको छ । यस उपन्यासमा आएका अन्य धेरै पात्रहरूका स्मृतिपटमा आएका अनेक चरित्रहरूको क्रियाकलाप प्रस्तुत गरिए तापनि उनीहरूको उपन्यासमा खास भूमिका छैन ।

४.३ अस्थिपञ्जर उपन्यासमा पात्र विधान

४.३.१ चरित्र र तिनको स्थिति

अस्थिपञ्जर (२०४३) उपन्यास पनि तकदिर, पार्वती उपन्यास जस्तै सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास हो । यो उपन्यास पनि बहुपात्र भएको उपन्यास हो । प्रमुख , सहायक तथा गौण पात्रहरू सहित एक सय पचास जनाको हाराहारीमा पात्रहरू रहेको यो उपन्यास पार्वती उपन्यासकै दोस्रो खण्डको रूपमा रहेको छ । यो पार्वती उपन्यासको दोस्रो भागका रूपमा आएको हुँदा विधवा पछिकी पार्वतीको क्रियाकलाप यसमा प्रस्तुत गरिएको कारणले **अस्थिपञ्जर** उपन्यासको पनि प्रमुख पात्र पार्वती नै हो ।

अस्थिपञ्जर (२०४३) उपन्यासको प्रमुख पात्र नारी नै भए तापनि समग्र उपन्यासमा भने नारी पात्रको उपस्थिति पुरुष पात्रको भन्दा न्यून देखिन्छ । उपन्यासमा तल्लाघरे भाइ, सिरान घरे काका, माझा घरे दाइ, डाँडा घरे माइला, कमलकी आमा, कमलको दाजु, गीताको दाजु, प्रहरी निरीक्षक, हाकिम, कैदी, डाक्टर, ड्राइभर आदि जस्ता दर्जनौ मुख्य पात्रहरूको उपस्थिति रहेको छ । यस उपन्यासमा गार्गेयी, मैत्रेयी, जनक, राम, सीता, सावित्री, कृष्ण, अर्जुन, बुद्ध, भृकुटी, शङ्कराचार्य, कालीदास, भानुभक्त, सेक्सपियर, मेडम क्युरी, जेम्सवाट, मार्कोनी, राइट ब्रदर्स, कार्ल मार्क्स, लेलिन, भिमसेन थापा, महात्मा गान्धी, रावण, भरत, दशरथ, लक्ष्मी, सुग्रिव, बाली आदि जस्ता धेरै प्रासङ्गिक पात्रहरू आएका छन् । यी पात्रहरूले भूतकालको प्रतिनिधित्त्व गरी स्मरण गराएका छन् ।

यसप्रकार **अस्थिपञ्जर** उपन्यास बहुपात्रीय सङ्गठनबाट जन्मिएको एक कारूणिक अनि क्रान्दनिक जलनले भरिएको दुःखान्तपूर्ण सामाजिक यथार्थवादी नारीकेन्द्रित उपन्यास हो । यस उपन्यासमा प्रमुख , सहायक र गौण पात्रहरूको सङ्ख्या बढ्दो क्रममा छ । लैङ्गिक हिसाबमा यस उपन्यासमा पुरुष र नारी पात्रहरू, स्वभावका आधारमा गतिशील र गतिहीन अनुकूलताका आधारमा अनुकूल र प्रतिकूल, आबद्धताका आधारमा बद्ध र मुक्त, प्रतिनिधिव्वका आधारमा वर्गीय र व्यक्तिगत गरी औपन्यासिक पात्रका सबै प्रकारका पात्रहरू यस उपन्यासमा प्रयुक्त छन् । यस उपन्यासमा पार्वती जस्तो अभागी पात्र, कमल जस्तो शिक्षित तर एकै छिनको रिसका कारण कारूणिक जीवन व्यतित गरेको पात्र, गङ्गाधर जस्तो बाबुको मुखै देख्न नपाएको, जन्मिएको पाँचौ दिनमा आमाको मृत्यु भएको साथै विवाह पश्चात दुई छोरी भएपछि श्रीमतीको मृत्यु भएको मातृ र पितृ वात्सल्यविहीन पात्र, तल्लाघरे भाइ, सिरानघरे काका, माझाघरे दाइ, डाँडाघरे साहिला, डिलघरे मामा आदि जस्ता प्रौढ कक्षामा पढ्ने पात्रहरू, ड्राइभर जस्तो पार्वतीको जवानीबाट पुलकित भएर ऱ्याल चुहाई दुस्प्रयास गर्न खोज्ने पात्र, नेपाली चेलीको ग्राहकको रूपमा रहेको हिन्दुस्तानी काले जस्तो पात्र, गङ्गा र यमुनाजस्ता सानैमा आमाको मृत्यु भएका मातृ वात्सल्यविहीन आदि जस्ता पात्रको यथोचित विन्यास पाइन्छ ।

४.३.२ चरित्र वर्गीकरण

४.३.२.१ औपन्यासिक भूमिका वा कार्यका आधारमा

औपन्यासिक भूमिका वा कार्यका आधारमा उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूलाई प्रमुख , सहायक र गौण गरी तिन भागमा विभाजन गरी अध्ययन गरिन्छ । उपन्यासमा आदिदेखि अन्त्यसम्म नै उपस्थित रहेर अनि सबैभन्दा बढी कृतिगत भूमिका निर्वाह गर्ने प्रमुख पात्रको रूपमा यस उपन्यासमा पार्वती, कमल र गङ्गाधर रहेका छन् । यिनै प्रमुख पात्रहरूको सक्रियतामा उपन्यासका प्रमुख घटनाहरू घटेका छन् । यिनै प्रमुख पात्रहरूले औपन्यासिक मूल घटना सञ्चालन गरेको र कथानकको मूल प्रवाहमा पनि यिनै श्रेणीका पात्रहरूको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको कारणले नै यी पात्रहरू प्रमुख पात्रको श्रेणीमा परेका छन् ।

अद्योपान्त उपस्थित रहेर सबैभन्दा बढी कृतिगत भूमिका निर्वाह गर्ने प्रमुख पात्रको भन्दा केही कम औपन्यासिक भूमिका, कार्य वा सक्रियता भएका पात्रहरूमा प्रस्तुत **अस्थिपञ्जर** उपन्यासमा तल्ला घरे भाइ, सिरान घरे काका, माझा घरे दाइ, डाँडा घरे

माइला, माझा घरकी भाउजू, नयाँ घरकी काकी, बूढा घरे दिदी, डिल घरे मामा, कमलको बाबु-आमा, दाजु, भाउजू, सुरेश, रमेश, सीता, रीता, गीता, ड्राइभर, होटलवाल, होटलवाल्नी, हरि, नर्मदा, गङ्गा, यमुना, गौरीआमा, दिनेश, जीवनाथ, भागीरथी, डाक्टर आएका छन् । उपन्यासमा प्रयुक्त प्रमुख पात्रको चारित्रिक विकासमा र उपन्यासको मूल घटना प्रवाहमा महत्वपूर्ण सहायक भूमिका निर्वाह गरेकाले यी पात्रहरू सहायक पात्रको श्रेणीमा परेका छन् ।

उपन्यासमा अत्यन्तै न्यून कार्य वा भूमिका निर्वाह गरेका पात्रहरू जो उपन्यासमा इतिहासका घट्नाहरू स्मरण गराउने क्रममा मात्र तथा प्रसङ्गमा मात्र आइ उपन्यासको कुनै एक अंशमा मात्र उपस्थित हुने पात्रहरूलई गौण पात्र भनिनछ । प्रस्तुत अस्थिपञ्जर उपन्यासमा गार्गेयी, मैत्रेयी, जनक, राम, सीता, सावित्री, कृष्ण, अर्जुन, बुद्ध, भृकुटी, शङ्कराचार्य, कालिदास, भानुभक्त, सेक्सपियर, मेडम क्युरी, जेम्सवाट, मार्केनी, राइट ब्रदर्स, कार्ल मार्क्स, लेनिन, भीमसेन थापा, महात्मा गान्धी, रावण, भरत, दशरथ, लक्ष्मी, सुग्रीव, बालि आदि यस श्रेणीमा पर्दछन् । यी पात्रहरूले गौण पात्रका रूपमा कार्य व्यापार सम्पादन गरेका छन् ।

४.३.२.२ लिङ्गका आधारमा

अस्थिपञ्जर (२०४३) उपन्यासमा प्रयुक्त नारी पात्रहरूमा पार्वती, माझा घरकी भाउजू, नयाँ घरकी काकी, बुढा घरे दिदी, कमलकी आमा, भाउजू, सीता, रीता, गीता, होटलवाल्नी, नर्मदा, गङ्गा, यमुना, गौरीआमा, भागीरथी, सावित्री, कमिनी, दमिनी, सर्किनी, दुर्गा, कौशल्या, कैकेयी, सुरूची, सुनीति आदि छन् । पुरुष पात्रहरूमा कमल, गङ्गाधर, तल्ला घरे भाइ, सिरान घरे काका, माझा घरे दाइ, डाँडा घरे माइला, कमलको बाबु, दाजु, सुरेश, रमेश, ड्राइभर, होटेलवाल, हरि, दिनेश, जीवनाथ, डाक्टर, जनक, गौतमबुद्ध, अरनिको, भानुभक्त, त्रिभुवन, लक्ष्मी प्रसाद देवकोटा, जगदीश, मोहन, राजन, हाकिम आदि रहेका छन । लिङ्गगत सङ्ख्याको हिसाबमा प्रस्तुत **अस्थिपञ्जर** उपन्यासमा स्त्रीपात्रको भन्दा पुरुष पात्रको बाहुल्यता रहेको छ ।

४.३.२.३ स्वभावका आधारमा

प्रस्तुत **अस्थिपञ्जर** (२०४३) उपन्यासमा पार्वती, कमल, गङ्गाधर, कमलकी आमा, सीता, गीता, ड्राइभर, हवल्दार, हवल्दार्नी, दिनेश गतिशील पात्र हुन् । यी पात्रहरूले औपन्यासिक कार्य व्यापार सम्पादन गर्ने क्रममा उपन्यासको एक खण्डमा जस्तो बानी व्यवहार तथा स्वभाव प्रदर्शन गरेका छन् अर्को खण्डमा त्यसको विपरीत वा अर्को बानी, व्यवहार तथा स्वभाव प्रदर्शन गरेको हुनाले यी पात्रहरू गतिशील पात्र हुन् । यसदेखि बाहेकका उपन्यासमा प्रयुक्त तल्ला घरे भाइ, सिरान घरे काका, माझा घरे दाइ, डाँडा घरे माइला, सुरेश, रमेश, रीता, हरि नर्मदा, गङ्गा, यमुना, जनक, गौतम बुद्ध आदि पात्रहरू स्थिर चरित्रका पात्रहरू हुन् । जसले उपन्यासमा एकैखाले चारित्रिक स्वभाव प्रदर्शन गरेका कारणले ती पात्रहरू स्थिर वा गतिहीन पात्रहरू हुन् ।

४.३.२.४ अनुकूलका आधारमा

प्रस्तुत **अस्थिपञ्जर** (२०४३) उपन्यासमा पार्वती, गङ्गाधर, तल्ला घरे भाइ, सिरान घरे काका, माझा घरको दाइ, डाँडा घरे काका, माझा घरकी भाउजू, नयाँ घरे काकी, बुढाघरे दिदी, डिल घरे मामा आदि पात्रहरूले अनुकूल वा सकारात्मक भूमिका निर्वाह गरेका कारणले पाठक वर्गको सहानुभूति प्राप्त गरेका छन् । त्यसैले यिनीहरू अनुकूल पात्रहरू हुन् । कमल, ड्राइभर, हवल्दार, हवल्दार्नी, हरि, दिनेश, डाक्टर, रामे, विरे , रामलखन आदि पात्रहरूले प्रतिकूल वा नकारात्मक भूमिका निर्वाह गरेका कारणले पाठकको घृणा प्राप्त गरेका छन् । त्यसैले यिनीहरू प्रतिकूल पात्रहरू हुन् ।

४.३.२.५ आसन्नताका आधारमा

प्रस्तुत **अस्थिपञ्जर** (२०४३) उपन्यासमा पार्वती, कमल, गङ्गाधर, तल्ला घरे भाइ, सिरान घरे काका, माझा घरे दाइ, डाँडा घरे माइला, माझा घरकी भाउजू, नयाँ घरकी काकी, बुढा घरे दिदी, सुरेश, रमेश, सीता, गीता, ड्राइभर, हवल्दार, हवल्दार्नी, हरि, नर्मदा, गङ्गा, यमुना, गौरीआमा, दिनेश आदि मञ्चीय पात्रहरू हुन् । यी पात्रहरू उपन्यासमा प्रत्यक्ष सहभागी भई सम्वादमा भाग लिएका छन् । साथै यी पात्रहरूले वर्तमानको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । जनक, गौतम बुद्ध, अरनिको, पृथ्वीनारायण शाह, भानुभक्त, त्रिभुवन, लक्ष्मी प्रसाद देवकोटा, सावित्री, कमिनी, सर्किनी, जग्गु, कल्लु, भिखु, पुजारी, साधु

आदि नेपथ्य पात्र हुन् । यी पात्रहरूले भूतकालको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । यी पात्रहरू उपन्यासमा प्रत्यक्ष उपस्थित नभइ केवल वर्णनका सन्दर्भमा नामोच्चारण मात्र भएका छन् । त्यसैले यिनीहरू नेपथ्य पात्रहरू हुन् ।

४.३.२.६ आबद्धताका आधारमा

प्रस्तुत **अस्थिपञ्जर** (२०४३) उपन्यासमा पार्वती, कमल, गङ्गाधर, तल्ला घरे भाइ, सिरान घरे काका, माभ्हा घरे दाइ, डाँडा घरे माइला, माभ्हा घरकी भाउजू, नयाँ घरकी काकी, बुढा घरे दिदी, डिल घरे मामा आदि पात्रहरूलाई उपन्यासको कथानकले महत्त्वपूर्ण स्थान दिएको तथा उपन्यासमा यिनीहरूको कार्य व्यापारगत भूमिका उच्च रहेको कारणले यस्ता पात्रहरूलाई उपन्यासबाट अलग्याउन नमिल्ने हुनाले यिनीहरु बद्ध पात्र हुन् । त्यस्तै जनक, गौतम बुद्ध, अरनिको, पृथ्वीनारायण शाह, भानुभक्त, त्रिभुवन, लक्ष्मी प्रसाद देवकोटा, सावित्री, हाकिम, कमिनी, दमिनी, नोकर, जग्गु, कल्लु, भिखु, पुजारी, साधु, नर्तकी, दुर्गा, कौशल्या, राम, भरत, कैकेयी, सुरूची, सुनीति, ध्रुव, गार्गेयी, मैत्रेयी, वाल्मीकि, कृष्ण, अर्जुन, भृकुटी, कालिदास आदि पात्रहरूलाई उपन्यासको कथानकले महत्व नदिएको तथा आवृतिहिन उपस्थिति भएको तथा प्रसङ्गमा मात्र आएको कारणले यस्ता पात्रहरूलाई उपन्यासबाट अलग्याउँदा पनि उपन्यासको संरचनामा खासै असर नपर्ने हुनाले यी पात्रहरू मुक्त पात्रहरू हुन् ।

४.३.२.७ प्रतिनिधित्त्वका आधारमा

प्रस्तुत **अस्थिपञ्जर** (२०४३) उपन्यासमा प्रयुक्त वर्गीय पात्रहरूमा पार्वती, कमल, गङ्गा, तल्ला घरे भाइ, सिरान घरे काका, माभ्हा घरे दाइ, डाँडा घरे माइला, माभ्हा घरकी भाउजू, नयाँ घरकी काकी, बुढा घरे दिदी, डिल घरे मामा, कमलको बुबा, आमा, दाजु, भाउजू, सुरेश, रमेश आदि छन् । यी पात्रहरूले कुनै एक व्यक्ति विशेषको मात्र चरित्र प्रर्दशन नगरी कुनै एक सामाजिक संरचनाका धेरै व्यक्तिहरूले प्रर्दशन गर्ने व्यवहार, वानी तथा चरित्र देखाएकाले यी पात्रहरू वर्गीय हुन् । यस उपन्यासका व्यक्तिगत पात्रहरूमा सीता, रीता, जनक, गौतम बुद्ध, अरनिको, पृथ्वीनारायण शाह, भानुभक्त, त्रिभुवन, लक्ष्मी प्रसाद देवकोटा, सावित्री, कमिनी, दमिनी, सर्किनी, दुर्गा, कौशल्या, राम, भरत, कैकेयी, सुरुची, सुनीति, ध्रुव, गार्गेयी, मैत्रेयी आदि छन् । यी पात्रहरूले कुनै एक व्यक्ति विशेषले प्रर्दशन गर्ने चरित्र प्रर्दशन गरेको कारणले यी पात्रहरू व्यक्तिगत हु

४.३.३ अस्थिपञ्जर उपन्यासका पात्रहरूको तालिकागत चरित्र वर्गीकरण

तलिका नं ४

क्र.सं.	पात्रको नाम	औपन्यसिक भूमिका			लिङ्ग		स्वभाव		अनुकूलता		आसन्नता		आबद्धता		प्रतिनिधित्त्व	
		प्रमुख	सहायक	गौण	पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग	गतिशील	स्थिर	अनुकूल	प्रतिकूल	मञ्चीय	नेपथ्य	बद्ध	मुक्त	वर्गीय	व्यक्तिगत
१	पार्वती	+	−	−	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−	+	−
२	कमल	+	−	−	+	−	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−
३	गङ्गाधर	+	−	−	+	−	+	−	+	−	+	−	+	−	+	−
४	तल्ला घरे भाइ	−	+	−	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
५	सिरान घरे काका	−	+	−	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
६	माझा घरे दाइ	−	+	−	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
७	डाँडा घरे माइला	−	+	−	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
८	माझा घरकी भाउजू	−	+	−	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
९	नयाँ घरकी काकी	−	+	−	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
१०	बुढा घरे दिदी	−	+	−	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
११	डिल घरे मामा	−	+	−	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−

१२	कमलको बाबु	−	+	−	+	−	−	+	+	−	+	−	−	+	+	−
१३	कमलकी आमा	−	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−	−	+	+	−
१४	कमलको दाजु	−	+	−	+	−	−	+	+	−	+	−	−	+	+	−
१५	कमलकी भाउजू	−	+	−	−	+	−	+	+	−	+	−	−	+	+	−
१६	सुरेश	−	+	−	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
१७	रमेश	−	+	−	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
१८	सीता	−	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−	−	+
१९	रीता	−	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−	−	+
२०	गीता	−	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−	+	−
२१	ड्राइभर	−	+	−	+	−	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−
२२	हवल्दार	−	+	−	+	−	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−
२३	हवल्दार्नी	−	+	−	−	+	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−
२४	हरि	−	+	−	+	−	−	−	−	+	+	−	+	−	+	−
२५	नर्मदा	−	+	−	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−	−	+
२६	गङ्गा	−	+	−	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−	−	+
२७	यमुना	−	+	−	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−	−	+
२८	गौरीआमा	−	+	−	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−

२९	दिनेश	−	+	−	+	−	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−
३०	जीवनाथ	−	+	−	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
३१	भागीरथी	−	+	−	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
३२	डाक्टर	−	+	−	+	−	−	+	−	+	−	+	+	−	+	−
३३	जनक	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
३४	गौतम बुद्ध	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
३५	अरनिको	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
३६	पृथ्वीनारायण शाह	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
३७	भानुभक्त	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
३८	त्रिभुवन	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
३९	लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
४०	सावित्री	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
४१	सौताको छोरो	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
४२	सौताकी छोरी	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
४३	जगदीश	−	−	+	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
४४	अलका	−	−	+	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
४५	विद्या	−	−	+	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−

४६	मोहन	−	−	+	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
४७	रमेश	−	−	+	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
४८	राजन	−	−	+	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
४९	गीताको दाजु	−	−	+	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
५०	प्रहरी निरीक्षक	−	−	+	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
५१	राइफलधारी प्रहरी	−	−	+	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
५२	हाकिम	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	+	−
५३	कैदीको डाक्टर	−	−	+	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
५४	कैदी	−	−	+	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
५५	जेलर	−	−	+	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
५६	जेलको नाइके	−	−	+	+	−	−	+	+	−	+	−	−	+	+	−
५७	कमिनी	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
५८	दमिनी	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
५९	सर्किनी	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
६०	रामे	−	−	+	+	−	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−
६१	विरे	−	−	+	+	−	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−
६२	हवल्दारकी आमा	−	−	+	−	+	−	+	+	−	+	−	−	+	+	−

६३	नोकर	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	+	+
६४	हिन्दुस्तानी	−	−	+	+	−	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−
६५	मालिक्नी	−	−	+	−	+	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−
६६	रामलखन	−	−	+	+	−	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−
६७	जग्गु	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+	+	+	+	−
६८	कल्लु	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+	−	+	+	−
६९	भिखु	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+	−	+	+	−
७०	पुजारी	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	+	−
७१	साधु	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	+	−
७२	नर्तकी	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+	−	+	+	−
७३	गङ्गाधरको बाबु	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
७४	गङ्गाधरकी आमा	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
७५	मावलकी आमा	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
७६	दुर्गा	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
७७	कौशल्या	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
७८	राम	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
७९	भरत	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+

८०	कैकेयी	–	–	+	–	+	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
८१	सुरूची	–	–	+	–	+	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
८२	सुनीति	–	–	+	–	+	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
८३	ध्रुव	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
८४	गार्गेयी	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
८५	मैत्रेयी	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
८६	वाल्मीकि	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
८७	कृष्ण	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
८८	अर्जुन	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
८९	भृकुटी	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
९०	कालिदास	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
९१	शङ्कराचार्य	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
९२	सेक्सपियर	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
९३	मेडम क्युरी	–	–	+	–	+	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
९४	जेम्सवाट	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
९५	मार्कोनी	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
९६	राइट ब्रदर्स	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+

९७	कार्ल माक्स	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
९८	लेलिन	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
९९	भीमसेन थापा	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
१००	महात्मा गान्धी	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
१०१	जवाहरलाल नेहरु	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
१०२	दिनेशको छोरा	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
१०३	दिनेशकी छोरी	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
१०४	दिनेशकी श्रीमती	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
१०५	दिनेशकी आमा	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
१०६	रावण	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
१०७	दशरथ	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
१०८	लक्ष्मण	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
१०९	सुग्रीव	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
११०	बालि	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
१११	कुम्भकर्ण	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
११२	धोवी	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
११३	दमयन्ती	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+

११४	द्रौपती	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
११५	आमाको जेठो छोरो	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
११६	आमाको माइलो छोरो	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
११७	आमाको साइँलो छोरो	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
११८	आमाकोकाइँलो छोरो	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
११९	आमाको कान्छो छोरो	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
१२०	गोठालो	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
१२१	खेतालो	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
१२२	ढाक्रे	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
१२३	भरिया	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
१२४	किसान	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
१२५	मजदुर	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
१२६	विद्यार्थी	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
१२७	मास्टर	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
१२८	मदन	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
१२९	मुना	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
१३०	मदनकी आमा	−	−	+	−	+	−	+	−	−	−	+	−	+	−	+

१३१	मदनको साथी	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+	–	+	–	+
१३२	भोटे	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
१३३	गुन्डा	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+	–	+	–	+
१३४	शत्रुघन	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
१३५	गुरुआमा	–	–	+	–	+	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
१३६	काशीवासी बूढी	–	–	+	–	+	–	+	–	+	+	–	–	+	–	+
१३७	लक्ष्मी प्रसाद	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
१३८	सरस्वती	–	–	+	–	+	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
१३९	भागीरथ राजा	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
१४०	गणेश	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
१४१	कुमार	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
१४२	महालक्ष्मी	–	–	+	–	+	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
१४३	योगी	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
१४४	त्यागी	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
१४५	परोपकारी	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
१४६	वैद्य	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
१४७	धामी	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+

४.३.४ अस्थिपञ्जर उपन्यासमा प्रयुक्त प्रमुख पात्रहरूको चरित्र विश्लेषण

क. पार्वती

यस उपन्यासको प्रमुख पात्र पार्वती हो । पार्वतीकै केन्द्रियतामा उपन्यासले गति र स्वरूप प्राप्त गरेको छ । ऊ २३ वर्षकै उमेरमा विधवा बन्न पुगेकी एक सुन्दर नारी हो । गाउँमै सञ्चालन भएको प्रौढ कक्षामा पढ्दा पढ्दै पार्वती शिक्षक कमलसँग प्रेमगरी फिदिमबाट कमलको घर भद्रपुर पुग्छे । कमल जस्तो साह्रै भलाद्मी, शिक्षित, सभ्य अनि शालीन व्यक्ति जीवनमा पतिको रूपमा पाएको कारणले पार्वतीको जीवनमा वसन्तरूपी उल्लास र उमङ्गले छाएको छ । कान्छी श्रीमतीको रूपमा विधवा पार्वती कमलको घरमा पुगे तापनि उसको रूप र शील स्वभावका कारणले पार्वती घर परिवारमा सजिलै स्वीकारिन्छे । भद्रपुरमा कमलको घरमा कमल र उसकी जेठी श्रीमती गीताको भनाभनको क्रममा कमलको हातबाट गीताको मृत्यु भएपछि कमल जेल पर्छ । कमल जेल परेपछि परिवारबाट पाएको माया, ममता, सम्मान पूर्ण रूपले घट्छ । परिवारबाट पार्वतीमाथि अत्याचार भएपछि त्यो खप्न नसकी कमललाई भेट्न जेल पुग्छे । त्यस बेलासम्म कमल अर्धविक्षिप्त भइ सकेको कारणले कमलले पार्वतीलाई भेट्दैन । त्यहाँबाट घर पुगेकी पार्वतीलाई सासूका आदेशमा नन्दले कुटी बेहोस हुन पुग्छे । त्यहाँबाट ब्युँझिएर भौतारिदै एक ड्राइभरको सहयोगमा धरान पुग्छे । धरानमा पुगेपछि त्यहि ड्राइभरले पार्वतीको इज्जत लुट्न खोज्दा त्यसै होटलको एउटा कोठामा बसेको हवल्ल्दारले बचाउँछ । पार्वतीले आफ्ना सम्पूर्ण कथा व्यथाहरू त्यस हवल्दारलाई भन्छे । त्यसपछि पार्वती त्यही हवल्दारसँग उसको होटेल भएको ठाँउ नारायण घाट पुग्छे । नारायण घाटमा हवल्दार, हवल्दार्नीबाट बहिनीको संज्ञा पाइ पार्वती त्यहीँ बस्न थाल्छे । केही दिनपछि हवल्दार र हवल्दार्नीले घुम्न जाने भनी नेपालगञ्ज हुदै दरभङगा लगेर बेच्दछन् । पार्वतीले आफू बेचिएको थाहा पाएपछि त्यहाँबाट भागी नेपाली यात्रुहरूसँग रेलबाट बनारस पुग्छे । बनारस पुगेपछि त्यहाँ तीर्थबासीको नाममा बसेकी एक बूढीको आश्रममा पुग्छे । बूढीको घरमा बस्दा पनि बूढीको नाति हरिबाट इज्जत लुट्ने प्रयास हुँदा र बूढीले पनि हरिकै पक्षमा बोल्दा पार्वती त्यहाँबाट पनि भागी आत्महत्या गर्न गङ्गाजीमा हामफाल्छे । मर्न भनी गङ्गाजीमा हामफालेकी पार्वतीलाई त्यही गङ्गामा स्नान गर्न गएका गङ्गाधरले बचाई घरमा लैजान्छ । गङ्गाधरकी श्रीमती नर्मदाको मृत्युबाट टुहुरा भएका गङ्गाधरका छोरीहरू गङ्गा र यमुनाले पार्वतीलाई आमा ठान्छन् । पार्वती पनि ती टुहुरा वालबालिकाहरूको आमा बनेर गङ्गाधरलाई गुरु अनि

आश्रयदाता मानी त्यहीँ बस्न थाली । त्यसको केही बर्षमा अचानक गङ्गाधरको मृत्यु भएपछि ऊ एकातिर आश्रय बिहिन बन्छे भने अर्कातिर गङ्गा र यमुनाको जिम्मा समेत उसको काँधमा आइपर्छ । आम्दानी केही पनि नहुने र खर्च भने भइ रहनाले पार्वती आर्थिक संकटमा पर्दै जान्छे । त्यसै बेला गङ्गाधरको साथी दिनेशले पार्वतीसँग विवाहको प्रस्ताव राख्दा अस्विकार गर्छे । त्यसैबेला गङ्गा विरामी भइ मरणासन्न अवस्थामा पुग्दा उपचार गर्ने पैसा नहुनाले पार्वतीले आफ्नो इज्जत डाक्टरलाई सुम्पिएर समेत गङ्गालाई बचाउँछे । त्यसै बेला पार्वती बनारसका विद्यार्थी र साहु महाजनहरूका जुठा भाँडा माझेर जिविका चलाउँथी । जीवनका कयौँ दिन भोकै र कयौँ दिन आधा पेट मात्र खाएर सदा सङ्कटग्रस्त र अभावको जीन्दगी व्यतित गरेकी अभागिनी पार्वती क्षयरोगले ग्रस्त भएर जराजीर्ण अवस्थामा जीवन यापन गरि रहेको अवस्थामा तीर्थ घुम्न गएका उनका दिदी भिनाजुसँग पार्वतीको भेट हुन्छ । पार्वतीको त्यस्तो दयनीय अवस्था देखी दिदी भिनाजुले उनीहरूलाई सँगै जाने आग्रह गर्दा पार्वती उनीहरूसँगै छोरीहरूसहित नेपालको तेह्रथुम जाने क्रममा तमोर नदीको गड्तिरमा रोगाक्रान्त भएर जराजीर्ण भएको कारणले रगत बमन गरी आफ्नो प्राण छोड्छे । उसको मृत्यु भएपछि उसको अस्थिपञ्जरलाई त्यहीँ विसर्जन गरेपछि उपन्यासको अन्त्य हुन्छ ।

यसरी प्रस्तुत **अस्थिपञ्जर** (२०४३) उपन्यासकी नायिका पार्वतीले जीवनका हरेक मोड र पाइलामा कष्ट र क्रन्दनभन्दा अरू केही पनि पाइन । विजुलीको चम्काइ तथा पानीको फोकाजस्तै क्षणिक सुख शान्ति पाए तापनि ती आवृत्तिहीन थिए । जीवनका अनेक पाइलामा अनेक नयाँनयाँ निर्णयहरू गरी अगाडि बढेकी पार्वती यस उपन्यासकी गतिशील, अनुकूल , प्रमुख अनि केन्द्रीय पात्र हुन् ।

ख. कमल

कमल यस उपन्यासको गतिशील र शिक्षित पात्र हो । उसको घर इलाम जिल्लामा पर्दथ्यो भने ऊ पाँचथर जिल्लाको फिदिम हाइस्कूलमा पढाउँथ्यो । कमल समाजमा व्याप्त अन्याय, अत्याचार, धर्मान्धता, कुरीति, अन्धविश्वास, व्यभिचार, भ्रष्टाचार र शोषणको कट्टर विरोधी थियो । गाउँमा सबै व्यक्तिहरू शिक्षित, सभ्य र अग्रसर हुनु पर्दछ भन्ने मान्यता अनुरूप उसले आफू बसेकै गाँउमा बेलुकीको प्रौढ कक्षा सञ्चालन गरेको थियो । प्रौढ कक्षा सञ्चालन गर्ने क्रममा प्रौढ कक्षामा पढ्ने विद्यार्थी मध्येकी एक पार्वतीसँग कमलको प्रेम

बस्छ र ऊ विधवा पार्वतीलाई समाजसामू विद्रोही बनेर विवाह गरी घर लान्छ । त्यस बेला उसले पहिले पढाउने गरेको फिदिम हाइस्कूलमा पढाउन छोडी आफ्नै घर बस्दथ्यो ।

कमलको घरमा पार्वती भन्दा जेठी अर्की गीता नामकी श्रीमती थिइन् । पार्वतीलाई कमलले कान्छी श्रीमतीको रूपमा घरमा ल्याएको गीतालाई मन परेको थिएन । फलतः कमल र गीताको भनाभनको क्रममा कमलले दाउराको झटाराले गीतालाई हिर्काउँदा अचानक गीताको मृत्यु हुन्छ । गीताको मृत्युपछि कमल जेल पर्दछ र जेलमा अर्धविक्षिप्त तथा अर्धपागल भइ बस्दछ ।

यसरी कमल प्रारम्भिक अवस्थामा अनुकूल प्रवृत्तिको चरित्र हो । ऊ सबैलाई सबै परिवेशमा समान र सम्माननीय व्यवहार गर्ने अनुकूल स्वभाव भएको पात्र हो । तर जब आफूले हानेको दाउराको झटाराले आफ्नी जेठी श्रीमतीको मृत्यु हुन्छ त्यसपछि ऊ प्रतिकूल चरित्रको रूपमा देखिन्छ । आफूलाई प्राणसरी माया गर्ने पार्वती भेट्न जेलमा आउँदा पनि उसलाई भेट नदिनाले पनि यस कुरालाई पस्ट्याउँछ । यस प्रकार कमल गतिशील पात्र हो । परन्तू कमलले फिदिमबाट जागिर छोडेर आइ घर परिवारका बाबुआमा, दाजुभाइ, दिदी बहिनीहरूका साथै पार्वतीको सपना पूरा गरी रमाइलो गर्ने इरादा गीताको मृत्युबाट समाप्त भएकाले कमल पनि इच्छा पूर्ण नभएको अभागी पात्रको रूपमा यस उपन्यासमा उपस्थित भएको छ ।

ग. गङ्गाधर

गङ्गाधर प्रस्तुत **अस्थिपञ्जर** (२०४३) उपन्यासमा दोस्रो नायकको रूपमा उपस्थित भएको छ । आफू आमाको पेटमै हुँदा बाबुको मृत्यु र जन्मिएको पाचौँ दिनमा आमाको मृत्यु भएकोले गङ्गाधर एक मातृ र पितृ वात्सल्यविहीन पुरुष पात्र हो । मावलकी आमाले स्याहार-सुसार गरी दस वर्षको उमेरमा आठ वर्षकी केटीसँग विवाह गरि दिएका थिए । विविध दुःख, कष्ट, पीडा र दर्दनाक जीवन यापन गरी गङ्गाधरले संस्कृत तर्फ व्याकरणमा शास्त्री पास र अङ्ग्रेजी तर्फ म्याट्रिक सम्म अध्ययन गरेको थियो । उक्त अध्ययन पूरा गरेपछि त्यहीकै संस्कृत पाठशालामा पढाउँथ्यो । साथमा श्रीमती नर्मदा र दुई छोरीहरूसँगको गङ्गाधरको जीवन साह्रै रमाइलो थियो । अचानक एक दिन नर्मदाको मृत्युले पारिवारिक वसन्तीय उन्मादमा तुषारापात हुन्छ । उसले नावालक दुई छोरीहरूसहित पूर्ण कष्टको जीवन बिताइ रहेको थियो । एक दिन गङ्गामा स्नान गर्न जाँदा उसले आत्माहत्या

गर्न गङ्गाजीमा हामफालेकी पार्वतीलाई बचाइ घर ल्याई छोरीहरूको आमा भेट्ने अभिलाषा पूरा गरायो । जवान पार्वतीलाई आश्रय दिई कहिल्यै कुदृष्टिले नहेरी आफू विदुर भएर पनि गङ्गाधरले पार्वतीलाई पूज्य नारीको रूपमा राखेको थियो । गङ्गाधर यस उपन्यासको सत्चरित्र भएको गतिशील र अनुकूल पात्र हो ।

घ. अन्य चरित्रहरू

अस्थिपञ्जर (२०४३) उपन्यास बहुपात्र भएको उपन्यास हो । यस उपन्यासमा प्रमुख सहायक तथा गौण गरी डेढ सयको हाराहारीमा पात्रहरू रहेका छन् । उपन्यासमा प्रयुक्त प्रमुख पात्र पार्वती, कमल र गङ्गाधर बाहेक यस उपन्यासमा अन्य विविध पात्रहरू रहेको पाइन्छ । उपन्यासमा प्रयुक्त तल्ला घरे भाइ, सिरान घरे काका, माझा घरे दाइ, डाँडा घरे साइँला, डिल घरे मामा, माझा घरकी भाउजू, नयाँ घरकी काकी, बुढा घरे काकी, बुढा घरे दिदी जस्ता पात्रहरू कमलले प्रौढ कक्षा पढाउँदा पढ्ने पात्रहरू हुन् । यी सबै पात्रहरू अनुकूल, मञ्चीय साथै स्थिर प्रवृत्तिका चरित्र हुन् । गीता यस उपन्यासमा सहायक पात्रका रूपमा प्रस्तुत भएकी छे । कमलकी जेठी श्रीमतीकी रूपमा प्रस्तुत भएकी गीताको कमलद्वारा प्रहार गरिएको दाउराको झटारोबाट मृत्यु हुन पुगेको छ । सासू र नन्द यी दुवै पात्र पार्वतीका सासू र नन्द हुन् । कमल जेल परे पछि उनीहरूले पार्वतीमाथि अत्याचार गरेका छन् । सुरुमा यी पात्रहरूले पार्वतीलाई ज्यादै माया र सम्मान दिए पनि कमल जेल परे पछि पार्वतीलाई अत्याचारको अन्तिम विन्दुसम्म पुऱ्याएर घरबाटै निकाल्ने यिनीहरू गतिशील र प्रतिकूल पात्र हुन् । ड्राइभर पात्र बसको ड्राइभर हो । ऊ अनाश्रित भएर हिँडेकी पार्वतीलाई धरानसम्म पुऱ्याउँछ र उसको जवानीबाट स्वार्थ पुर्ती गर्ने दुष्प्रयास गर्दछ । यसर्थ ऊ पनि प्रतिकूल प्रवृत्ति भएको पात्र हो । हवल्दार पनि यस उपन्यासको स्वार्थी चरित्रको रूपमा उपस्थित भएको पात्र हो । ड्राइभरले पार्वतीको इज्जत लुट्न लागेको बेलामा उसले पार्वतीलाई बचाइ आफ्नो घर नारायण घाटमा लैजान्छ र बहिनीको इज्जत पनि दिन्छ तर केहि दिन पछि उसकी श्रीमती समेत भएर दरभङ्गा लगी बेच्छन् । यस प्रकार हवल्दार र उसकी श्रीमती प्रतिकूल चरित्र भएका पात्रहरू हुन् । हिन्दुस्तानी काले नेपाली चेलीको ग्राहकको रूपमा देखिएको छ । तीर्थ बासी बूढी बेसाहारा केटीहरू खोजेर व्यावसाय गर्ने महिला हुन् । गङ्गा र यमुना गङ्गाधरका अबोध छोरीहरू हुन् । आमाको मृत्यु हुनाले मातृ स्नेहबाट बञ्चित ती बालिकाहरूले पार्वतीलाई नै आमा मानेका छन् ।

भागीरथी र जीवनाथ पार्वतीका दिदी र भिनाजु हुन् । उनीहरूले पार्वतीलाई उनीहरूकै घर फर्काउने असफल प्रयास गरेका छन् । डाक्टर, गौरीआमा, गीताको दाजु, नर्मदा, सुरेश, रमेश, सीता, रीता, हरि, दिनेश आदि पात्रहरूको उपन्यासमा सामान्य भूमिका मात्र रहेको छ । यसरी विभिन्न प्रकारका पात्रहरूको सृजना गरेर उपन्यास रोचक भएको छ ।

४.४ सच्चाप्रेमी उपन्यासमा पात्र विधान

४.४.१ चरित्र र तिनको स्थिति

सच्चाप्रेमी (२०४४) उपन्यास तकदिर, पार्वती र अस्थिपञ्जर उपन्यासहरू जस्तै सामाजिक यर्थाथवादी उपन्यास हो । यस उपन्यासमा राम, सीता तथा अर्जुनले प्रमुख पात्रको, हरि, लक्ष्मी , शिव, जसोदा, देवीनाथ, पातली, विचारी, राइटर, झिँगटी घरे साहु, काजि आदिले सहायक तथा युवक, बुढो, कान्छा, दाइ, कमल, काइला जेठा बा, राधा आदिले गौण पात्रको भूमिका निर्वाह गरेको हुनाले यस उपन्यासमा औपन्यासिक भूमिका वा कार्यका आधारका प्रमुख सहायक तथा गौण पात्रहरूको उपस्थिति रहेको पाइन्छ । यसर्थ बढी भन्दा बढी विशिष्ट कुराको प्रतिनिधित्व गर्न सक्ने राम, सीता तथा अर्जुन जस्ता पात्रहरूको विशिष्ट भूमिका, त्यसै विशिष्ट चरित्रको विशिष्ट भूमिकालाई सहयोग गर्न आउने हरि, लक्ष्मी आदि पात्रहरू तथा युवक, बुढो, कान्छा, दाइ, कमल आदि जस्ता गौण भूमिका निर्वाह गर्ने पात्रहरूको आपसी सामञ्जस्यबाट सच्चाप्रेमी उपन्यासको उद्घाटन भएको छ । लिङ्गगत हिसावमा प्रस्तुत सच्चाप्रेमी उपन्यासमा स्त्री पात्रभन्दा दुई गुणा बढी पुरुष पात्रहरू रहेको पाइन्छ । यस उपन्यासको पुरुष पात्रहरूमा राम, अर्जुन, शिव, हरि, देवीलाल, विचारी,, राइटर, झिँगटी घरे साहु, काजि, उप-प्रधानपञ्च आदि छन् । नारी पात्रहरूमा सीता, लक्ष्मी, जसोदा, पातली, साइँली, बाटुली, राधा, सेती, जुनेली आदि रहेको छन् । स्वभावको आधारमा यस उपन्यासमा गतिशील र स्थिर दुवै प्रकारका पात्रहरू छन् । यस उपन्यासमा रहेका अर्जुन, पातली, हवल्दार, युवक, बुढो आदिले उपन्यासको एक कालखण्डमा एक प्रकारको विचार, बानी, व्यवहार तथा सिद्धान्तमा रहेर अर्को कालखण्डमा त्यसभन्दा फरक विचार, वानी, व्यवहार प्रदर्शन गरेकाले यी पात्रहरू गतिशील पात्रहरू हुन विचारी, राइटर, काजी, झिँगटी घरे साहु, उप-प्रधानपञ्च, पण्डित आदि पात्रहरूले उपन्यासको पूरै कालखण्डमा एकै खाले विचार, बानी तथा व्यवहार प्रदर्शन गरेको हुनाले यी पात्रहरू स्थिर चरित्रका हुन् । त्यसै गरी अनुकूलतामा रहने सत्पात्र र असत् पात्रहरू पनि

यस उपन्यासमा विद्यमान छन् । औपन्यासिक कार्य व्यापार सम्पादन गर्ने क्रममा सकारात्मक भूमिका निर्वाह गरी पाठकको प्रिय बन्न सफल पात्रहरू प्रस्तुत उपन्यासमा राम, सीता, अर्जुन, हरि, लक्ष्मी, शिव, जसोदा, देवीलाल, प्रधानपञ्च, पण्डित, पुरोहित आदि छन् । त्यस्तै नकारात्मक भूमिका निर्वाह गरी पाठकको घृणा प्राप्त गर्ने पात्रहरूमा पातली, विचारी, राइटर, काजी, हवल्दार, साइँली आदि छन् । त्यसैगरी आसन्नताका आधारमा रहने मञ्चिय र नेपथ्य दुवै प्रकारका पात्रहरू तथा आवद्धताका आधारमा बद्ध र मुक्त साथै प्रतिनिधित्त्वका आधारका वर्गीय र व्यक्तिगत दुवै प्रकारका पात्रहरू यस उपन्यासमा रहेका छन् ।

यसरी मानव समाजबाट लिई स्वतन्त्र, सक्रिय र सजीव बनाइ उपन्यासका पात्रले मानवीय व्यक्तिगत जीवन र सामाजिक जीवनको यथार्थ स्वरूप प्रस्तुत गर्दछ । एक सिङ्गो सामाजिक संरचनामा जेजस्तो अनुकूल र प्रतिकूल, पुरुष र स्त्री, वर्गीय र व्यक्तिगत, गतिशील र स्थिर अनि प्रमुख र गौण व्यवहार पाइन्छ त्यस्तै एक सिङ्गो उपन्यासमा पनि त्यस्तै व्यवहारगत चरित्रहरू पाइने हुनाले उपन्यास समाज सम्मत अनि व्यक्ति सम्मत पनि रहने गर्दछ ।

४.४.२ चरित्र वर्गीकरण

४.४.२.१ औपन्यासिक भूमिका वा कार्यका आधारमा

सामानयतयाः सबैभन्दा धेरै पटक, नाम वा सर्वनाम पुनरावृत्ति हुने र आदि देखि अन्त्यसम्म उपन्यासमा आउने पात्रलाई प्रमुख पात्र भनिन्छ । त्यसभन्दा थोरै नाम वा सर्वनाम आउने सहायक र अन्य चाहि गौण पात्र हुन्छन् । गौण पात्रलाई हटाउदा पनि उपन्यासको कथानकमा त्यति ठूलो क्षति पुग्दैन ।[1] उपन्यासको संरचनागत ढाँचामा आदि देखि अन्त्यसम्म नै उपन्यासमा उपस्थित भएर सबै भन्दा बढी औपन्यासिक कार्य व्यापार गर्ने पात्र यस उपन्यासमा राम, सीता र अर्जुन (प्र.नि.) रहेका छन् । राम, सीता र अर्जुनकै प्रभावकारी वा प्रमुख घटना प्रवाहमा उपन्यासले स्वरूप प्राप्त गरेको छ ।

प्रमुख पात्रको भन्दा केहि कम औपन्यासिक कार्य व्यापार सम्पादन गरी उपन्यासमा उपस्थित हुने पात्रलाई सहायक पात्र भनिन्छ । यस उपन्यासमा त्यस्ता पात्रहरू विचारी ,

१. कृष्णहरि बराल, नेत्र एटम “उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास”, (परिमार्जित तेस्रो सं), साझा प्रकाशन, २०६६ पृ. २९

राइटर, झिँगटी घरे साहू, काजि, उप-प्रधानपञ्च, हवल्दार , प्रधानपञ्च, पण्डित, पुरोहित, हरि, लक्ष्मी, शिव, जसोदा, देवीनाथ, पार्वती, चन्द्र प्रसाद, साइँली, बाटुली रहेका छन् । यी पात्रहरूले औपन्यासिक कार्य व्यापार सम्पादन गर्न प्रमुख पात्रहरूलाई सहयोग गरी सहायक पात्रका रूपमा स्थापित हुन सफल भएका छन् ।

उपन्यासमा अत्यन्तै न्यून कार्यभूमिका भएका पात्रहरू पनि हुन्छन् । त्यस्ता पात्रहरू यस उपन्यासमा युवक, बुढो, कान्छा, दाइ, कमल, काइँला, जेठा बा, राधा, नयाँ घरे, धने, मुसे, लुसे, डुसे, कुले, सेती, जुनेली, रूपा, मेनका, पुतली, भान्छे, हलि, नोकर, साइँला, रामभक्त, शिवभक्त, धनमाया, धने, भोले, जेठी, गोठालो, जुनेली, डल्ली, काले, ढाक्रे, हस्ते, नरेश आदि छन् । यी पात्रहरूको उपन्यासमा अति मसिनो कार्य व्यापार रही पुनरावृत्ति पनि अत्यन्तै क्षीण देखिएको हुनाले यिनीहरू गौण पात्रका रूपमा आएका हुन् ।

४.४.२.२ लिङ्गका आधारमा

प्रस्तुत **सच्चाप्रेमी** (२०४४) उपन्यासका पुलिङगी् पात्रहरूमा राम, अर्जुन, हरि, शिव, देवीलाल, विचारी, राइटर, झिँगटी घरे साहु, काजि, उप-प्रधानपञ्च, हवल्दार, प्रधानपञ्च, पण्डित, पुरोहित, चन्द प्रसाद, युवक, बुढो, कान्छा, दाइ, कमल आदि रहेका छन् । स्त्रीलिङ्गी पात्रहरूमा सीता, लक्ष्मी, जसोदा, पातली, साइँली, बाटुली, राधा, सेती, जुनेली, रूपा, मेनका, पुतली, सेती मगर्नी, डल्ली आदि रहेका छन् । लिङ्गगत संख्याको आधारमा उपन्यासमा स्त्री पात्र भन्दा दुई गुना बढी पुरुष पात्रहरू रहेका छन् ।

४.४.२.३ स्वभावको आधारमा

प्रस्तुत **सच्चाप्रेमी** (२०४४) उपन्यासमा अर्जुन(प्र.नि.), पातली, हवल्दार, युवक, बुढो, गतिशील पात्रहरू हुन् । यी बाहेकका राम, सीता, हरि, लक्ष्मी, शिव, जसोदा, देवीलाल, विचारी, राइटर, झिँगटि घरे साहु, उप-प्रधानपञ्च, प्रधानपञ्च, पण्डित, साइँली, बाटुली आदि पात्रहरू स्थिर चरित्रका छन् । यस उपन्यासमा विशेषतः स्थिर भन्दा गतिशील चरित्रहरूको सङ्ख्या निकै कम छ । उपन्यासमा प्रयुक्त गौण पात्रहरू प्रायः सबै नै जसो स्थिर चरित्रका हुन्छन् । ती पात्रहरूले गतिशीलताको मौका नै पाएका हुँदैनन् । सच्चाप्रेमी उपन्यासमा पनि गतिशील पात्रहरूको भन्दा स्थिर पात्रहरूको संख्या निकै गुना बढी छ ।

४.४.२.४ अनुकूलताका आधारमा

यस उपन्यासमा सत् र असत् दुबै प्रवृत्तिका चरित्रहरू रहेका छन् । जसअनुसार सत् पात्रहरूमा राम, सीता, अर्जुन, हरि, लक्ष्मी, शिव, जसोदा, देवीलाल, प्रधानपञ्च, पण्डित, पुरोहित, चन्द्र प्रसाद, युवक, बुढो, कान्छा, दाइ कमल आदि छन् । यिनीहरूले औपन्यासिक कार्यव्यापार सम्पादन गर्ने क्रममा सकारात्मक भूमिका निर्वाह गरी पाठकको प्रिय बन्न सकेका छन् । त्यस्तै असत् पात्रहरूमा पातली, विचारी, राइटर, झिँगटी घरे साहु, काजि, उप-प्रधानपञ्च, हवल्दार, साइँली, बाटुली आदि छन् । यी पात्रहरूले असत् चरित्र प्रदर्शन गरी पाठकको घृणाको पात्र बनेका छन् ।

४.४.२.५ आसन्नताका आधारमा

प्रस्तुत **सच्चाप्रेमी** (२०४४) उपन्यासमा राम, सीता, अर्जुन, हरि, लक्ष्मी, शिव, जसोदा, देवीलाल, पातली, विचारी, राइटर, झिँगटी घरे साहु, काजि, उप-प्रधानपञ्च, हवल्दार आदि मञ्चीय पात्र हुन् । यिनीहरूले वर्तमानको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । धने, मने, लुसे, डुसे, कुले, जुनेली, रूपा, मेनका, भान्छे, हलि, नोकर, रामभक्त, शिवभक्त आदि पात्रहरू नेपथ्य पात्र हुन् । यिनीहरूले भूतकालको प्रतिनिधित्व गरेका छन् ।

४.४.२.६ आबद्धका आधारमा

प्रस्तुत **सच्चाप्रेमी** (२०४४) उपन्यासमा प्रयुक्त राम, सीता, हरि, अर्जुन, लक्ष्मी, शिव, जसोदा आदि बद्ध पात्रहरू हुन । यी पात्रहरूले उपन्यासमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका छन् । युवक, बुढो, कान्छा, दाइ, कमल, काइँला आदि मुक्त पात्रहरू हुन् । यी पात्रहरूको उपन्यासमा कुनै पनि महत्वपूर्ण भूमिका छैन् । त्यसैले यी पात्रहरू उपन्यासमा हुँदा तथा नहुँदामा औपन्यासिक संरचनामा कुनै पनि प्रभाव नपर्ने हुनाले यी पात्रहरू मुक्त पात्र हुन् ।

४.४.२.७ प्रतिनिधित्वका आधारमा

प्रस्तुत **सच्चाप्रेमी** (२०४४) उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूमा राम, सीता, अर्जुन, हरि, लक्ष्मी, शिव, जसोदा, देवीनाथ, पातली, विचारी, राइटर आदि वर्गीय पात्रहरू हुन् । युवक, बुढो, कान्छा, दाइ, कमल, काइलो, जेठा बा, राधा, नयाँ घरे , धने, मुसे, लुसे, डुसे, कुले, सेती, जुनेली, रूपा, मेनका, पातली, भान्छे, हली, नोकर आदि पात्रहरू व्यक्तिगत पात्रहरू हुन् । यी पात्रहरूले व्यक्तिगत स्वरूपको चरित्र प्रदर्शन गरेका छन् ।

४.४.३ 'सच्चाप्रेमी' उपन्यासको पात्रहरूको तालिकागत चरित्र वर्गीकरण

तलिका नं. ५

क्र.स.	पात्रको नाम	औपन्यासिक भूमिका			लिङ्ग		स्वभाव		अनुकूलता		आसन्नता		आबद्धता		प्रतिनिधित्व	
		प्रमुख	सहायक	गौण	पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग	गतिशील	स्थिर	अनुकूल	प्रतिकूल	मञ्चीय	नेपथ्य	बद्ध	मुक्त	वर्गीय	व्यक्तिगत
१	राम	+	−	−	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
२	सीता	+	−	−	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
३	अर्जुन (प्र.नि.)	+	−	−	+	−	+	−	+	−	+	−	+	−	+	−
४	हरि	−	+	−	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
५	लक्ष्मी	−	+	−	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
६	शिव	−	+	−	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
७	जसोदा	−	+	−	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
८	देवीनाथ	−	+	−	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−	+	−
९	पातली	−	+	−	−	+	+	−	−	+	+	−	+	−	+	−
१०	विचारी	−	+	−	+	−	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−
११	राइटर	−	+	−	+	−	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−
१२	झिँगटी घरे साहु	−	+	−	+	−	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−
१३	काजी	−	+	−	+	−	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−

१४	उप-प्रधानपञ्च	–	+	–	+	–	–	+	–	+	+	–	+	–	+	–
१५	हवल्दार	–	+	–	+	–	+	–	–	+	+	–	+	–	+	–
१६	प्रधानपञ्च	–	+	–	+	–	–	+	+	–	+	–	+	–	+	–
१७	पण्डित	–	+	–	+	–	–	+	+	–	+	–	+	–	+	–
१८	पुरोहित	–	+	–	+	–	–	+	+	–	+	–	+	–	+	–
१९	चन्द्र प्रसाद	–	+	–	+	–	–	+	+	–	+	–	+	–	+	–
२०	साइँली	–	+	–	–	+	–	+	–	+	–	+	–	+	–	+
२१	बाटुली	–	+	–	–	+	–	+	–	+	–	+	–	+	–	+
२२	युवक	–	–	+	+	–	+	–	+	–	+	–	–	+	–	+
२३	बुढो	–	–	+	+	–	+	–	+	–	+	–	–	+	–	+
२४	कान्छा	–	–	+	+	–	–	+	+	–	+	–	–	+	–	+
२५	दाइ	–	–	+	+	–	–	+	+	–	+	–	–	+	–	+
२६	कमल	–	–	+	+	–	–	+	+	–	+	–	–	+	–	+
२७	काइँला	–	–	+	+	–	–	+	+	–	+	–	–	+	–	+
२८	जेठा बा	–	–	+	+	–	–	+	+	–	+	–	–	+	–	+
२९	राधा	–	–	+	–	+	–	+	+	–	+	–	+	–	–	+
३०	नयाँ घरे	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+

३१	धने	–	–	+	+	–	–	+	+	–	+	–	–	+	–	+
३२	मुसे	–	–	+	+	–	–	+	+	–	+	–	–	+	–	+
३३	लुसे	–	–	+	+	–	–	+	+	–	+	–	–	+	–	+
३४	डुसे	–	–	+	+	–	–	+	+	–	+	–	–	+	–	+
३५	कुले	–	–	+	+	–	–	+	+	–	+	–	–	+	–	+
३६	सेती	–	–	+	–	+	–	+	+	–	+	–	–	+	–	+
३७	जुनेली	–	–	+	–	+	–	+	+	–	+	–	–	+	–	+
३८	रूपा	–	–	+	–	+	–	+	+	–	+	–	–	+	–	+
३९	मेनका	–	–	+	–	+	–	+	+	–	+	–	–	+	–	+
४०	पुतली	–	–	+	–	+	–	+	+	–	+	–	–	+	–	+
४१	भान्छे	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
४२	हलि	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
४३	नोकर	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
४४	साइँला	–	–	+	+	–	–	+	+	–	+	–	–	+	–	+
४५	रामभक्त	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
४६	शिवभक्त	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+
४७	पद्मेको भाइ	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	–	+	–	+

४८	पद्मेकी स्वास्नी	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
४९	धनमाया	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
५०	गन्धे सार्की	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
५१	जन्तरे भोटे	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
५२	सेती मगर्नी	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
५३	जगेकी स्वास्नी	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
५४	धन प्रसाद	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
५५	धनेकी स्वास्नी	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
५६	पातलिकी आमा	−	−	+	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	+	−
५७	भोले	−	−	+	+	−	−	+	+	−	+	−	−	+	−	+
५८	जेठी	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
५९	सेर्नाको साहु	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+	−	+	+	−
६०	भन्ज्याङको महाजन	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+	−	+	+	−
६१	मतान घरे	−	−	+	+	−	−	+	+	−	+	−	−	+	−	+
६२	गोठालो	−	−	+	+	−	−	+	+	−	+	−	−	+	−	+
६३	जुनेली	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
६४	डल्ली	−	−	+	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+

६५	काले	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+
६६	ढाक्रे	−	−	+	+	−	−	+	−	−	+	−	−	+	+	−
६७	सदानन्द	−	−	+	+	−	−	+	+	−	+	−	−	+	+	−
६८	हस्ते	−	−	+	+	−	−	+	+	−	+	−	−	+	−	+
६९	नरेश	−	−	+	+	−	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+
७०	वडा सदस्य	−	−	+	+	−	−	+	−	+	+	−	+	−	+	−
७१	धनेश	−	−	+	+	−	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+
७२	महेश	−	−	+	+	−	−	+	−	+	+	−	−	+	−	+
७३	बले	−	−	+	+	−	−	+	+	−	+	−	−	+	−	+
७४	हेडमास्टर	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	+	−
७५	जगेको छोरो	−	−	+	+	−	−	+	+	−	−	+	−	+	−	+

४.४.४ सच्चाप्रेमी उपन्यासमा प्रयुक्त प्रमुख पात्रहरूको चरित्र विश्लेषण

क. राम

राम प्रस्तुत **सच्चाप्रेमी** (२०४४) उपन्यासको नायक हो । सीता यस उपन्यासकी नायिका हो । राम र सीताकै केन्द्रियतामा उपन्यासको कथानक अडिएकाले राम र सीता यस उपन्यासका नायक र नायिका हुन् । राम उपन्यासको सुरुवातमै योगीको रूपमा देखिन्छ । भूताहा जङ्गलमा श्रीमद्भागवत् सप्ताह महापुराण लगाउने क्रममा योगीलाई सीताको हत्याराको आरोप लगाएपछि प्रहरी निरीक्षक अर्जुन त्यहाँ पुगे पछि रामको जीवन वृत्तलाई त्यही प्रहरी निरीक्षकले पूर्वदीप्तिको रूपमा प्रस्तुत गरेको छ ।

रुम्जाटारको मध्यम वर्गीय कृषक परिवारमा जन्मिएको राम बाबु हरि र आमा लक्ष्मीको दूर्घटित मृत्युले बेसाहारा र आमाबाबुविहीन टुहुरो बन्छ । आमाबाबुको मृत्युपछि रामको सारा सम्पत्ति साहुले खाइदिन्छ । त्यस पछि राम गाउँ समाजमा हुने शोषण, दमन, अन्याय, अत्याचार आदिको सिकार बन्ने क्रममा कहिले हलि, कहिले गोठालो त कहिले ढाक्रे बन्न पुग्छ । ढाक्रे बनी साहुको सामान बोकी ल्याउने क्रममा राम सीताको बाबुआमाको मृत्यु भएर बसेको काकाको घर देवीटारमा पुग्छ । बाल्यकालदेखि नै विछोड हुन पुगेकी बालसखा सीतासँग उसको भेट दुःखान्त नियतिमा सीताको काकाको घर देवीटारमा हुन्छ । त्यहाँ सीतालाई काकीबाट अत्याचार भएको कुरा सीता राति नै मर्न भनी हिडेको घटनाबाट थाहा पाउँछ । त्यसपछि सीतालाई त्यहाँबाट भगाई उनीहरू सिन्धुलीतर्फ लागि गोमती र कमलाको दोभान माईस्थानमा गई वैदिक विधान अनुसार विवाह गर्छन् । विवाहपछि कमलाखोजमा जङ्गल आवादी गरी नयाँ संसार सृजना गर्ने क्रममा नै रहँदा एक वर्ष नै नबित्दै अचानक सीताको हत्या हुन्छ । सीताको हत्याले विह्वल भएर राम पागलजस्तो भएर सीताकै शोकमा जीवनभर भौतारिन्छ । सीताको हत्या पछि राम त्यहाँबाट हराएको कारणले हत्याको आरोप उसमाथि नै लाग्दछ । सीताको हत्या गर्ने झिँगटी घरेका भरौटेहरू पछि त्यही गाउँमा बसोबास गरी समाजसेवी काजी साहेब, उप-प्रधानपञ्च र प्रहरी हवल्दारसम्म बनि सकेका हुन्छन् । राम उपन्यास भरि नै निरीह पात्रका रूपमा देखिएको छ । ऊ आफ्नो सम्पत्ति खाइदिने साहु तथा आफ्नी श्रीमतीका हत्यारासँग कुनै प्रतिक्रिया देखाउँदैन । बरु आफै पीडित भएर भौतारिन्छ । सीताको हत्या भएर आफू त्यहाँबाट हिँडेको २२ बर्ष पछि पुनः ऊ त्यही ठाउँमा योगीको रूपमा देखा पर्दछ । त्यस ठाउँमा पुराण

लगाई आफ्नी दिवंगत श्रीमती सीताको प्रतिमाको अनावरण गरी मृतात्माको चीर शान्तिको कामना गर्छ । त्यसै सिलसिलामा प्रहरी निरीक्षक अर्जुनले सीताको हत्यारा पत्ता लगाई त्यस ठाउँका भद्र भलाद्मीहरूलाई थुनामा लिए पछि त्यहाँ ठूलो हलचल मच्चिई अन्त्यमा थुनाबाट भागी सीताकै हत्या गर्ने हत्यारा काजीबाट सीताकै हत्या भएको ठाउँमा रामको पनि हत्या हुन्छ

यसरी समग्रमा राम प्रस्तुत उपन्यासको प्रमुख केन्द्रीय चरित्र हो । ऊ उपन्यासमा अधोपान्त उपस्थित छ । उपन्यासको प्रारम्भिक अवस्थामा योगीको रूपमा देखापर्दछ भने उपन्यासमा पूर्वदीप्ति सुरु भएपछि सीताको बालक काल देखिकै सखा तथा प्रेमीको रूपमा देखिइ राम उपन्यासभरि नै एउटै प्रवृत्तिको पात्रको रूपमा देखिन्छ । ऊ कसैमाथि कुनै परिवेशमा पनि नराम्रो नसोच्ने अनुकूल प्रवृत्तिको चरित्र हो । आफूमाथि दूर्व्यवहार गर्ने क्रममा आफ्नो सम्पत्ति स्वाहा पारिदिने व्यक्तिहरू तथा आफ्नी प्राणप्यारी श्रीमतीको हत्या गर्ने हत्यारालाई पनि कुनै द्धेषरूपी प्रतिक्रिया नगर्ने, आफूले जानेको कुरा सबैलाई सिकाउने राम सालिन, प्राञ्जल र सेवक चरित्र भएको व्यक्तिको रूपमा उपन्यासमा उपस्थित भएको छ ।

ख. सीता

सीता यस उपन्यासकी नायिका हो भने राम नायक हो । सीता र रामकै केन्द्रियतामा यस उपन्यासको कथानक अगाडि बढेकाले सीता नायिका हो । ओखलढुङ्गाको रुम्जाटारमा मध्यम वर्गीय किसान परिवारमा जन्मिएका राम र सीताका बाल्यकालबाटै आत्मियता बढ्दै जान्छ । किशोरावस्थामा पुग्दा आमाबाबुको असामयिक मृत्यु हुनाले सीता टुहुरी हुन पुगी आफ्ना दाजु अर्जुनसँग आफ्ना काका काकीको घर देवीटार पुग्छे र रामसँग उसको वियोग हुन्छ । विभिन्न प्रपन्च गरी काकीले उनीहरूको सम्पत्ति हत्याइ सके पछि उनीहरूले काकीबाट कठोर यातना भोग्नुपर्छ । सीता र अर्जुनमाथि काकीको यातनाको पराकाष्ठा भएपछि प्रताडित भएर सीताको दाजु अर्जुन घर छोडेर हिड्छ । त्यसपछि काकाको मृत्यु हुन्छ । काकाको मृत्युपछि काकीले झिँगटी घरे साहुसँग यौन खेल खेल्न थाल्छे र सीतालाई अझ बढी यातना दिन थाल्छे । यौनपिपाशु झिँगटी घरे साहुका गिद्धे दृष्टिमा सीता पनि पर्न थाल्छे । पैसा र यौनकी भोकी सीताकी काकीको समेत स्वीकृति पाएपछि झिँगटी घरे साहुले सीतालाई पनि बलात्कार गर्ने प्रयास गर्छ तर सीता उम्कन सफल हुन्छे । चार-चार जना श्रीमती र छोराछोरी

समेत भएको उक्त बलात्कारी साहुसँग आत्मसमर्पण गराउन काकीले सीतालाई यातनाको क्रम थप्न थाल्छे । उता भारतमा तिर्थ जाँदा दूर्घटनामा परी बाबुआमाको मृत्यु भएपछि सारा सम्पत्ति साहुले खाई विभिन्न दु:ख कष्ट पाई ढाक्रे बन्न पुगेको राम बेलुकीपख सीताकै काकीको घरमा बास बस्न आइ पुग्छ ।

घरभित्र काकीले सीतालाई झिँगटी घरे साहुसँग जान नमानेको कारणले अनेक शारीरिक र मानसिक यातना दिएको घरबाहिर बसिरहेको रामले सुन्छ । आफ्नी बालसखा प्रेयसी सीताले काकीबाट अनेक यातना पाएको कुरा थाहा पाउँछ । काकीको अत्याचारको अन्तिम सीमा पुगे पछि सीता काकी सुतेर निदाएपछि आत्महत्या गर्न भनी मध्यरातमा घरबाट निस्कन्छे र राम पछि लाग्दछ । आत्महत्या गर्न सेरा खोलामा हामफाल्न आँटेकी सीतालाई रामले समाती आत्महत्या गर्नबाट बचाई आफ्नो परिचय दिन्छ । रामले सीता र सीताले राम हो भन्ने पक्का परिचय पाएपछि उनीहरूले पाएको त्यस बेलासम्मको दु:खद् कहानी सङ्क्षेपमा बताए । त्यस पछि सीता रामसँग त्यतैबाट राती नै सिन्धुलीतर्फ गई वैदिक विधान अनुसार विवाह गर्छन् । विवाह पश्चात नयाँ संसार सृजना गर्ने क्रममा कमला खोजमा जङ्गल आवदी गरी बसोबास गर्न थालेको एक बर्ष नपुग्दै झिँगटी घरे साहुका भरौटेहरूले घरमै आई सीताको हत्या गर्छन् । रामलाई पनि मार्ने प्रयास गर्छन् तर मार्न सक्दैनन् ।

यसरी बाल्यकालमा आफ्ना दाजु अर्जुन, बालसखा राम तथा राधासँग बालसुलभ गर्दै बाबुआमा, इष्टमित्र सहितले रमाइलो जीवन व्यतित गरि रहेकी सीता अचानक बाबुआमाको मृत्युले दु:खरूपी भूमरीमा परी अनेक यातनाहरू भोग्न पुग्छे । बाबुआमाको मृत्युपछि राक्षसरूपी काकीको पन्जामा परेकी सीताले काकीबाट असह्य पीडा पाउँछे । आफूलाई केही मात्रामा भने पनि सान्त्वना दिने आफ्ना काकाको मृत्यु भएपछि त झन सीतामाथि काकीको अत्याचारको सीमा नै रहेन । घरका सम्पूर्ण बिग्रिएका कामको दोष सीतालाई नै आउँथ्यो । अन्तत भर्खर यौवनावस्थामा पुगेकी सीतालाई पैसाको लोभले झिँगटी घरे साहुसँग लगाउन खोज्ने काकीमाथि कुनै भरोसा नभएकाले सीता त्यस पछि आत्महत्या गर्ने सुरले सेरा खोलामा पुगी हाम फाल्न लाग्दा अचानक रामसँग भेट हुन्छ । रामसँगको त्यस बखतको भेट सीतालाई विपना नभई सपना जस्तो लाग्छ । अन्तत: विपना नै भएको कारणले रामसँग भागेर गई विवाह गरी नयाँ संसार सृष्टि गर्ने क्रमको एक बर्ष नबित्दै त्यही झिँगटी घरे साहुकै भरोटेद्वरा मर्न

पुग्छे । यसप्रकार सीता पनि उपन्यास भरि नै निरीह पात्रको रूपमा स्थापित छे । उसको जीवनमा सुखानुभूति विजुलीको चम्काइ र पानीको फोका झै क्षणिक मात्र हुन पुगेको छ ।

ग. अर्जुन (प्रहरी निरीक्षक)

अर्जुन यस उपन्यासको सहनायकको चरित्रको रूपमा देखा परेको छ । उपन्यासको सुरूदेखि अन्त्यसम्म नै अर्जुन यस उपन्यासमा उपस्थित भइ कार्य व्यापार सम्पादन गरेको छ । पूर्वदीप्ति प्रणालीद्वारा नायक नायिकाको चरित्रलाई प्रस्तुत गर्ने पात्र नै प्रहरी निरीक्षक अर्जुन हो ।

अर्जुन यस उपन्यासकी नायिका सीताको सहोदर दाजु, राम र राधाको बालसखा हो । ऊ पनि सीताजस्तै बाबुआमा मरेपछि आफ्नो घर ओखलढुङ्गाको रुम्जाटारबाट काका काकीको घर देविटारमा पुग्छ । काकीको प्रपन्चले आफ्ना सारा पैतृक सम्पत्ति काकीले खाइ दिएपछि ऊ साहारा र सम्पत्तिबिहिन बन्न पुग्छ । अर्जुनको सारा सम्पत्ति काकीले आफ्नो बनाइ सके पछि काकीले अर्जुनमाथि अत्याचारको क्रम बढाउँदै लान्छे । अन्ततोगत्वा उसले अर्जुनलाई घरबाट लखटेर निकाली दिन्छे । त्यसपछि लामो समयसम्म ऊ उपन्यासमा देखिँदैन । उपन्यासको अन्त्यतिर जतिबेला ऊ प्रहरी निरीक्षक बनि सकेको हुन्छ ऊ आफैले बताए अनुसार काकीले घरबाट लखटेपछि ऊ माग्दै खाँदै देवीटारदेखि निकै टाढाको एउटा विद्यालयमा पुग्छ । टिफिनको बेला भएको कारणले विद्यार्थीहरू कुनै उफ्रि रहेका कुनै खेली रहेका बेलामा ऊ भन्दा बढी उमेरको एउटा विद्यार्थीलाई उसले टुलुटुलु हेरिरहँदा उक्त विद्यार्थीले किन हेरेको भन्दा आफूसँग कुनै पनि उत्तर नहुनाले म पनि यस विद्यालयमा पढ्छु भन्न पुग्दा हेडसरलाई भेट्नुपर्ने र त्यस दिन हेडसर विदामा हुनु भएको कारणले उहाँकै घरमा गई पढ्ने इच्छा व्यक्त गर्दा दयालु हेडसरले अर्जुनको जीवन कहानी सोध्दा अर्जुनले उसका जीवनका कहानी बताउँछ । अर्जुनले विहान बेलुका र दिउँसो केहीबेर हेडसरकै घरमा काम गरी अरू बेला पढ्न पाउने भयो । खाने बस्ने प्रबन्ध उहाँले नै गरिदिँदा अर्जुनले चार कक्षा सम्म रूम्जाटारमै पढ्यो । हेडसरको घरमा बसी विभिन्न काम गरी दुःख सुखका साथ पढ्ने क्रममा मर्ने बेलामा आमाले भनेको वचन बहिनी सीतासँग रामको विवाह गरि दिन देवीटारको काकाको घरमा पुग्दा बहिनी त्यसैरात एउटा ढाक्रेसँग भागेको कुरा थाहा पाउँछ । त्यो ढाक्रे राम भएको कुरा पक्का

भएपछि पुनः ऊ हेडसरकहाँ फर्की दुःख सुखगरी पढ्दै जाँदा दुई बर्षपछि त्यसै ठाउँको एउटा लोग्ने मान्छेले आफ्नी स्वास्नी मारी फरार भएको कुरा शिक्षकहरूबाट सुनी त्यस लोग्ने मान्छे को र कहाँको अनि मरेकी स्वास्नी मान्छे को भन्ने पत्ता लगाउँदा मरेकी स्वास्नी मान्छे आफ्नै बहिनी सीता भएको र हत्याराहरूले षड्यन्त्रपूर्वक सीताको हत्या रामले गरेको ठहर गरे तापनि सीताको हत्या रामले नभइ अन्य व्यक्तिहरूले गरेको यकिन गरी प्रहरीमा जागिर खाई मनमनै बहिनीको हत्यारा पत्ता लगाई कारवाही गर्ने प्रतिबद्धता गरी कैयौ दुःख र मेहनत गरी पढेर जाँच दिंदै पास हुँदै कक्षा उक्लिदै एस.एल.सी उत्तीर्ण गरी जागिर खादै आइ.ए., बि.ए. पास गऱ्यो । प्रहरी निरीक्षक भएपछि आफ्नी बहिनीको हत्या गर्ने हत्यारा कोही सरकारी सेवामा लागि सकेका कोही समाजसेवी भइ सकेका हुनाले अर्जुनले ज्यादै संवेदनशील र सजग भएर हत्यारा पत्ता लगाई सजायँ दिलाउने काम गर्दछ र अन्तमा त्यही स्थानमा आफ्नो जुवाइँ रामको पनि अर्धकदको तस्विरको अनावरण गरी त्यस स्थानमा राखी मर्ने बेलामा आमाले भनेको कुराको जिउँदो छँदा गर्न नसके तापनि मरेपछि राम र सीताको मुर्ती सँगै राखी आनन्दानुभूति गर्दछ ।

यसरी अर्जुन यस **सच्चाप्रेमी** (२०४४) उपन्यासमा अधोपान्त उपस्थित रहेको पात्र हो । जीवनका पूर्वार्धमा विविध भौतिक र मानसिक दुःख कष्ट खपे तापनि उत्तरार्धमा ती दुःखहरू कम भएका छन् । बाबुआमा, बहिनी, राम तथा आफन्तबाट टाढिएर पनि उसले बि.ए सम्मको अध्ययन र प्रहरी निरीक्षक सम्मको सम्माननीय पद धारण गरी २२ बर्ष अघिको घट्नाको यथार्थता पत्ता लगाउने साहसिक काम गरेको छ । आफूहरूलाई विविध यातना दिने र आफ्नो सारा सम्पत्ति हत्याई आफूलाई घरबाट लखट्ने काकीलाई पछि बौलाहीको रूपमा भेट्दा पनि सम्मान गरी बोलाउने अर्जुन क्षमाशील, साहसी र प्रहरी वर्गको शिर उँचो पार्ने बहादुर कर्तव्यनिष्ठ चरित्र हो ।

घ. अन्य चरित्रहरू

सच्चाप्रेमी (२०४४) उपन्यास पुण्य निरौलाका अन्य तिन उपन्यास भन्दा चरित्रको हिसाबले कम पात्रहरू भएको उपन्यास हो । उपन्यासमा प्रयुक्त मूल पात्र राम, सीता र अर्जुन बाहेक अन्य पात्रहरूमा भिँगटी घरे साहु छ । उसले गाउँ समाजमा अन्याय, अत्याचार,

बलात्कार, आर्थिक शोषण तथा सम्पत्तिको रवाफमा आफूलाई कसैले केही गर्न नसक्ने ठान्ने व्यक्तिहरूको प्रतिनिधित्त्व गरेको छ । आफूलाई सर्वशक्तिमान न्यायधिस ठानी आफ्ना पक्षमा मुद्दा मिलाइ दिने, किर्ते तमसुक गरी अपठित गाउँलेहरूलाई उठीबास लगाउने चरित्रका रूपमा विचारी र राइटर देखा परेका छन् । उप-प्रधानपञ्च र काजिले प्रशासनलाई हातमा लिई बाहिरबाट जनताको सेवा गरे झैँ गर्ने र भित्रबाट जनताको आर्थिक शोषण गर्ने भ्रष्ट प्रशासनका कर्मचारीहरूको प्रतिनिधित्त्व गरेका छन् । प्रहरी हवल्दार आफ्नै बहिनीको हत्यामा सम्लग्न भई ज्यान जोगाउन पुलिसमा जागिर खाएको पात्र हो । उसले हत्यामा सम्लग्न भइ दोष लुकाउन सरकारको आश्रय लिएको छ । सीताकी काकी पातलीले सम्पत्तिको प्रलोभनमा सतित्व बेच्ने समाजका विकृत महिलाको भूमिका निर्वाह गरेकी छे । ऊ पतित र भ्रष्ट पात्र हो । रामका बाबुआमा तीर्थ गर्न जाँदा भारतमा दूर्घटनामा परी मरेका हुन् । अन्य छोटा भूमिका भएका पात्रहरूमा शिव, लक्ष्मी, जेठी, पुतली, हेडमास्टर, हरि, जसोदा, देवीनाथ, प्रधानपञ्च, पण्डित, पुरोहित, चन्द्र प्रसाद, साइँली, बाटुली आदि पर्छन् । यस उपन्यासमा यी पात्रहरूको भूमिका नगन्य रूपमा मात्र प्रस्तुत भएको छ ।

पाँचौ परिच्छेद

सारांश तथा निष्कर्ष

५.१ पुण्य निरौलाको उपन्यासको चरित्र चित्रणगत् वैशिष्ठ्य

पुण्य निरौला सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासकार हुन् । उनका उपन्यासहरूमा समाजका यथार्थपरक घटनाहरू झल्कने गर्दछन् । उपन्यासका सम्पूर्ण भाव नै समाजसम्मत समाजिक यथार्थमा आधारित र मेल खाने भएको कारणले नै उनी समाजिक यथार्थवादी उपन्यासकार हुन् ।

उपन्यास घटनाहरूको सङ्गालो हो । उपन्यासमा धेरै घटनाहरू घटेका हुन्छन् । ती धेरै घटनाहरूको एकत्रित स्वरूप नै उपन्यास हो । उपन्यासमा पात्र वा चरित्रले घटनाहरू घटाउँछन् । उपन्यासका पात्रहरूका भिन्न भिन्न चारित्रिक विशेषताका कारण विभिन्न घटनाहरू घट्छन् । उपन्यासमा प्रयुक्त सकारात्मक चरित्र भएका पात्र र नकारात्मक चरित्र भएका पात्रहरूका बिच भएको सैद्धान्तिक र व्यावहारिक मतभिन्नताका कारण उपन्यासमा घटना घट्दछन् । यस प्रकार उपन्यासमा घटना घटाउने काम पात्र वा चरित्रले नै गर्छन् ।

उपन्यासमा पात्रहरू विभिन्न प्रकारका हुने गर्दछन् । कुनै पात्र पुरुष कुनै महिला, कुनै पात्र प्रमुख , कुनै सहायक त कुनै गौण, कुनै पात्र गतिशील कुनै स्थिर, कुनै पात्र अनुकूल कुनै प्रतिकूल, कुनै पात्र मञ्चिय कुनै नेपथ्य, कुनै पात्र बद्ध कुनै मुक्त यी विभिन्न चारित्रिक विशेषता भएका पात्र तथा चरित्रहरूको विविध कार्य व्यापारहरूको एकत्रित स्वरूप नै उपन्यास हो । उपन्यासमा कथावस्तुलाई अगाडि बढाउने काम, विभिन्न प्रकारका संवादहरू प्रस्तुत गर्ने काम, विभिन्न प्रकारका कौतूहल सृजना गर्ने जस्ता कामहरू पात्रले नै गर्ने हुनाले पात्र वा चरित्र उपन्यासको प्रमुख तत्त्वको रूपमा रहेको पाइन्छ ।

पुण्य निरौलाका औपन्यासिक पात्रहरूका नाम उपन्यासका घटना घट्ने स्थान वा ठाउँसंग पनि मेल खाने खालका देखिएका छन् । विशेषतः उनका उपन्यासमा ग्रामीण परिवेशका गाउँले नामहरू पाईन्छन् । तत्कालीन समयमा तत्कालीन समाजमा वा स्थानमा प्रचलित नामहरू नै उनका उपन्यासका पात्रहरूका नाम रहेका छन् । जस्तै उनको **तकदिर** उपन्यासमा बलदेव, देवकी, नक्कली, सुन्तली, काले दमाई, झिल्के, गणेश, केदार, नरे, नीलकण्ठ, चमेली,

हस्तबहादुर, दीनबन्धु तथा **पार्वती** उपन्यासमा रामनाथ, जानकी, गोपाल, भागीरथी, बाहुन काइँलो, क्षेत्री माइलो, सेती, मदन, किस्ने, प्रकाश, कुमार त्यस्तै **अस्थिपञ्जर** उपन्यासमा गीता, गङ्गा, यमुना, नर्मदा, गौरीआमा, कमल, जीवनाथ, दिनेश तथा **सच्चाप्रेमी** उपन्यासमा राम, सीता, अर्जुन, काजी, पातली, शिव, लक्ष्मी, पुतली, झिँगटी घरे आदि जस्ता ग्रामीण समाजमा तत्कालीन समय र स्थानमा प्रचलित नामहरू उहाँका उपन्यासका पात्रहरूको नाम भएको कारणले निरौलाको औपन्यासिक पात्रहरूको नाम चयन गर्ने कुशल दक्षता रहेको कुरा छर्लङ्ग हुन्छ ।

पुण्य निरौलाले आफ्ना उपन्यासका पात्रहरूको नाम वा चरित्र चित्रण औपन्यासिक घटनासँग पनि मेल खाने खालको राखेका छन् । जस्तै **तकदिर** उपन्यासको नायिका देवकी जसले जीवनमा अनेक यातना भोग्नु परे तापनि ऊ गतिहीन पात्रका रूपमा देखिएकी छे । बलदेवसँग यौन खेल खेल्ने पात्रको नाम नक्कली र सुन्तली राखिएको छ । **पार्वती** उपन्यासमा पार्वतीलाई आफूभन्दा पनि बढी माया गर्ने उसकी आमाको नाम जानकी र माया र कर्तव्यको दोसाँधमा परी मिचिएको पार्वतीको बाबुको नाम रामनाथ हो । त्यस्तै जवानीले छिल्लिएर उन्मत्त भएकी सेती, तरूनीहरूलाई मिठो र लयालु बोलीले लठ्ठ पारी आफ्नो पासमा पारी बेची धन कमाउने नक्कले वैदार, त्यस्तै बाहिर होटल राखे जस्तो गरी केटीहरू खोजी यौन व्यापार गर्ने होटेलवाल र होटेलवाल्नी त्यस्तै **अस्थिपञ्जर** उपन्यासमा हवल्दार जसले आश्रयहीन पार्वतीलाई आश्रय दिए जस्तो गरेर भारत लगि बेच्ने नीच काम गरेको छ । हिन्दुस्तानी काले जसले नेपाली केटीहरू जम्मा गरी यौन व्यापार गर्ने काम गरेको छ । त्यस्तै **सच्चाप्रेमी** उपन्यासमा राम र सीतालाई सच्चा र साँचो प्रेमको सास्वत स्वरूप देखाउने सच्चाप्रेमीको रूपमा र अर्जुनलाई बहादुर काम गर्ने पात्रको रूपमा देखाईएको कारणले निरौलाले औपन्यासिक पात्र र तिनको चरित्रलाई पात्रहरूको नामसँग पनि मिलाउन खोजेको देखिन्छ ।

प्रत्येक समाजमा समाज सम्मत सकारात्मक प्रवृत्ति भएका मानिसहरू हुने गर्छन् । जसले समाजिक संरचनालाई खज्मजिन नदिइ सामाजिक रीतिसम्मत कार्य व्यापार गरेका हुन्छन् । यस्ता पात्रहरूको प्रतिनिधित्व निरौलाको **तकदिर** उपन्यासमा देवकी, हस्तबहादुर, योगी, दीनबन्धु आदिले, **पार्वती** उपन्यासमा पार्वती, रामनाथ, जानकी, गोपाल, भागीरथी आदिले, **अस्थिपञ्जर** उपन्यासमा पार्वती, कमलको प्रारम्भिक आचरण, गीता,

गङ्गाधर, यमुना, जीवनाथ, भागीरथी, नर्मदा आदि र **सच्चाप्रेमी** उपन्यासमा राम, सीता, अर्जुन जस्ता पात्रहरूले गरेका छन् । जसरी समाजमा सकारात्मक प्रवृत्ति भएका मानिसहरू हुन्छन् त्यसरी नै नकारात्मक प्रवृत्ति भएका मानिसहरू पनि हुन्छन् । जसले समाजका सामाजिक संस्कार विरुद्धका कार्यहरू गरी सामाजिक रीतिरिवाजमा बाधा पुऱ्याउने काम गरेका हुन्छन् । जसको प्रतिनिधित्त्व **तकदिर** उपन्यासमा नक्कली, सुन्तली, चमेली, गणेश, केदार, नरे, नीलकण्ठ, **पार्वती** उपन्यासमा ज्योतिष, नीलकण्ठ, पार्वतीको सौता, बाहुन काइलो, क्षेत्री माइलो, होटलवाल्नी, किस्ने, बूढीआमा, **अस्थिपञ्जर** उपन्यासमा ड्राइभर, हवल्दार, हिन्दुस्थानी, डाक्टर, दिनेश, तिर्थबासी बूढी तथा **सच्चाप्रेमी** उपन्यासमा झिँगटी घरे, बिचारी, राइटर, उप-प्रधानपञ्च, प्रहरी हवल्दार, काजि, पातली जस्ता पात्रहरूले गरेका छन् । समाजमा आफ्ना कुकृत्यहरू गरी सामाजिक संस्कारमा आँच पुऱ्याउने कार्य गर्ने सामाजिक व्यक्तिहरूको भूमिका यी पात्रहरूले निभाएका छन् ।

समाजमा आर्थिक दृष्टिले धनी र गरिब दुबै प्रकारका व्यक्तिहरूको बसोबास रहन्छ । यी दुबै प्रकारका व्यक्तिहरूको मिश्रित बसाइँ नै समाज हो । पुण्य निरौलाद्धारा लिखित उपन्यासहरूमा पनि यी धनी र गरिब दुबै प्रकारका पात्रहरूको उपस्थिति रहेको पाइन्छ । उनका उपन्यासका प्रयुक्त झिँगटी घरे साहु, केदार, गणेश आदि पात्रहरू समाजका आर्थिक दृष्टिले धनी वर्गमा गनिने पात्रहरू हुन् । यद्यपि यी पात्रहरू त्यही समाजमा बसोबास गर्ने गरीब व्यक्तिहरूको सम्पत्ति जालझेल गरी लुटेर खाने लुटेरा प्रवृत्तिका देखिएका छन् । साथै गरिबीका कारण आफ्नो सतित्व र इज्जत बेची दिन बिताउने पात्र, मुग्लान गई विभिन्न दुःख, कष्ट भोग्ने पात्र, गरिबीकै कारण कयौं दिनसम्म भोकै बस्ने पात्रहरूको भूमिका देबकी, बलदेव, पार्वती जस्ता पात्रहरूले गरेका छन् । यी पात्रहरूले आर्थिक रूपमा विपन्न भएकै कारणले विभिन्न भौतिक दुःख पाएर दिन बिताएका छन् । त्यसै गरी जसरी समाजका व्यक्तिहरू लैङ्गिक हिसाबमा महिला र पुरुष गरी दुई वर्गका हुन्छन् त्यसै गरी निरौलाका औपन्यासिक पात्रहरू पनि महिला र पुरुष दुवै प्रकारका छन् । सामाजिक संस्कार र समाजका सम्पूर्ण क्रियाकलापहरूलाई अघि बढाउन महिला र पुरुष दुबै वर्गका पात्रहरूको आवश्यकता पर्दछ । त्यस्तै औपन्यासिक पात्र जसले एक सिङ्गो उपन्यासको उद्घाटनको लागि सहयोग पुऱ्याउने हुनाले निरौलाका औपन्यासिक पात्रहरू पनि महिला र पुरुष दुबै रहेका छन् । त्यस्तै सामाजिक

स्वरूपमा रहने शिक्षित र अशिक्षित व्यक्तिहरू पनि निरौलाका उपन्यासमा विद्यमान छन् भने धूर्त, जाली, फटाहा, बदमास तथा सोझा र सिधा पात्रहरू पनि प्रशस्त मात्रामा छन् ।

सामाजिक स्वरूपमा रहने अर्को पाटो शोषक र शोषित पनि हुन् । शोषकहरूले समाजका अन्य व्यक्तिहरूलाई विभिन्न प्रपन्च रची उनीहरूको धन सम्पत्ति शोषण गरेका हुन्छन् भने अर्कातिर त्यही शोषकहरूबाट शोषिएका शोषितहरू पनि हुन्छन् जो शोषकहरूको जाल र षड्यन्त्रमा परी आफ्नो सम्पत्ति गुमाउन पुगेका हुन्छन् । पुण्य निरौलाका उपन्यासमा यस्ता सामाजिक शोषक र शोषित पात्रहरू अनि तिनीहरूको खेल प्रशस्त मात्रामा पाउन सकिन्छ । त्यस्तै बालक, युवा, वृद्ध पात्रहरू तथा सामाजिक, धार्मिक संस्कारहरू जस्तै विवाह, दशै, तिहार, जन्म, मृत्यु आदि जस्तामा भाग लिने पात्रहरू पनि निरौलाका उपन्यासमा विद्यमान छन् साथसाथै विभिन्न पेसा जस्तै शिक्षक, डाक्टर, हाकिम, वैद्य, ड्राइभर, विद्यार्थी, पुलिस, किसान, मजदुर, व्यापारी आदिको प्रतिनिधित्त्व गर्ने पात्रहरू पनि निरौलाका उपन्यासमा छन् साथै तत्कालीन समाजमा विद्यमान ब्राह्मण, क्षेत्री, दमाई, कामी, भोटे, सार्की, आदिजस्ता ठूला भनिने र साना भनिने जात जातिहरूको प्रतिनिधित्त्व गर्ने पात्रहरू पनि निरौलाका उपन्यासमा प्रशस्त छन् ।

यसरी समग्रमा पुण्य निरौलाको उपन्यासमा एक सिङ्गो सामाजिक बनोटमा रहने सकारात्मक प्रवृत्ति भएका र नकारात्मक प्रवृत्ति भएका धनी र गरीब, शिक्षित र अशिक्षित धुर्त र सज्जन, महिला र पुरुष, पीडित र पीडक, ठूला भनिने र साना भनिने जातहरू, बालक, युवा, बृद्ध शिक्षक, विद्यार्थी, किसान मजदुर, व्यापारी, पुलिस, ड्राइभर, ढाक्रे आदिजस्ता विविध पेसाका व्यक्तिहरूको उपस्थितिबाट एक सिङ्गो उपन्यासको उद्घाटन भएको कारणले निरौलालाई उपन्यास सृजनामा पात्र चयन तथा चरित्र चित्रणको क्षेत्रको एक विशिष्ट प्रतिभा भएको कुशल व्यक्ति ठहऱ्याउन सकिन्छ । उनका समग्र उपन्यासको चर्चा गर्दा उनका सबै उपन्यास सामाजिक यथार्थवादी भएको कारणले पात्र चयन पनि सामाजिक यथार्थवादी नै रहेको पुष्टि हुन्छ । यी विविध कारणहरूले गर्दा पुण्य निरौलाको उपन्यासमा चरित्र चित्रणगत वैशिष्ठ्य र कुशलता रहेको कुरा निर्विवाद छ ।

सम्भावित शोध शीर्षकहरू

क. पुण्य निरौलाका उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन

ख. पुण्य निरौलाका कथाको अध्ययन

ग. पुण्य निरौलाको भावना गङ्गा, कविता सङ्ग्रहको कृतिपरक अध्ययन

सन्दर्भसूची

अब्राहम, एम्. एच्, **अ ग्लोसरी अफ् लिटरेरी टर्म्स,** पुनर्मुद्रित, मद्रास : म्याकमिलन इन्डिया लिमिटेड, १९९३ ।

आचार्य, कृष्ण प्रसाद र कृष्ण बहादुर, बस्नेत, **आधुनिक नेपाली उपन्यास र कथा,** काठमाडौँः दीक्षान्त पुस्तक भण्डार, २०६३ ।

उपाध्याय, केशव प्रसाद, **साहित्य प्रकाश,** (पा. सं.), काठमाडौँः साझा

प्रकाशन, २०५९

थापा, मोहन हिमांशु, **साहित्य परिचय,** (ते. सं.) काठमाडौँः साझा प्रकाशन, २०४७

निरौला, पुण्य प्रसाद, **तकदिर,** काठमाडौँः काजी हिरा मुद्रणालय, २०४२ ।

निरौला, पुण्य प्रसाद**, पार्वती,** काठमाडौँः मातृभूमि प्रेस, २०४३ ।

निरौला, पुण्य प्रसाद, **अस्थिपञ्जर,** काठमाडौँः काजी हिरा मुद्रणालय, २०४३ ।

निरौला, पुण्य प्रसाद, **सच्चाप्रेमी,** ललितपुरः इन्दु छापाखाना, २०४४ ।

पोखरेल, बालकृष्ण र अन्य, **नेपाली बृहत् शब्दकोश,** (सम्पा), काठमाडौ : ने.रा.प्र.प्र., २०४०

प्रधान, कृष्ण चन्द्र सिंह, **नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार,** काठमाडौँ :
साझा प्रकाशन, २०३७

फक्स, राल्फ, **दि नोभल एण्ड द पीपुल,** पुनर्मुद्रित, लण्डन : कोटेब प्रकाशन लिमिटेड, १९९४ ।

फोर्सटर, ई. एम., **एक्सपेक्ट अफ् द नोभेल**, पुनर्मुद्रित, लण्डन : पेनगुईन बुक्स, सन् १९९० ।

बराल , ईश्वर र कृष्ण चन्द्र सिंह प्रधान , **नेपाली साहित्य कोश,** (सम्पा.) काठमाडौँ :

ने.रा.प्र.प्र. ,२०५५ ।

बराल, कृष्णहरि र, नेत्र एटम **उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास,** परिमार्जित (ते.सं), ललितपुर : साझा प्रकाशन, २०६६ ।

रेग्मी, विष्णु प्रसाद, **पुण्य निरौलाको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन,** अप्रकाशित स्नातकोतर (शोधपत्र) काठमाडौँ, त्रि.वि. कीर्तिपुर, २०५७।

लिडिल, रोवर्ट ,**अ ट्रेटिज अन द नोभेल,** लण्डन : जोनाथन केभ, १९६० ।

श्रेष्ठ, दयाराम र मोहनराज शर्मा, **नेपाली साहित्यको सङ्क्षिप्त इतिहास,** (छै. सं) ललितपुर साझा प्रकाशन, २०५९

सुवेदी, राजेन्द्र, **नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृति,** वाराणसी : भूमिका प्रकाशन, २०५३ ।

हड्सन , डब्लु.एच, **एन् इन्ट्रोडक्सन टु द स्टडी अफ लिट्रेचर** , (पुनर्मुद्रित), (नयाँ दिल्ली : कल्याणी पब्लिकेशन , सन् १९९७)